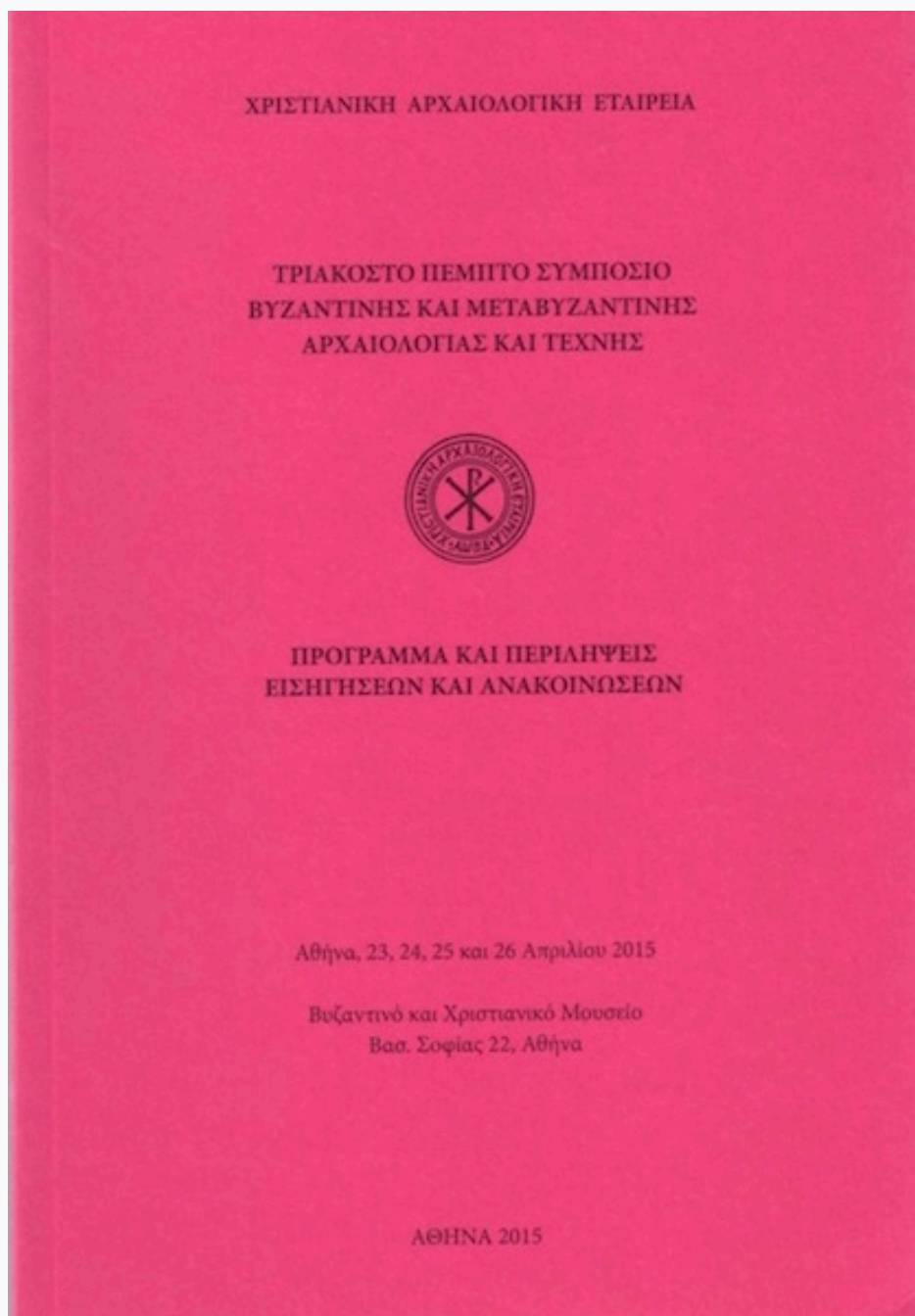

Ετήσιο Συμπόσιο Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 35 (2015)

Τριακοστό Πέμπτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

**ΤΡΙΑΚΟΣΤΟ ΠΕΜΠΤΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ**

**ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ
ΕΙΣΗΓΗΣΕΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΩΝ**

Αθήνα, 23, 24, 25 και 26 Απριλίου 2015

Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο
Βασ. Σοφίας 22, Αθήνα

ΑΘΗΝΑ 2015

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

**ΤΡΙΑΚΟΣΤΟ ΠΕΜΠΤΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ**

**ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ
ΕΙΣΗΓΗΣΕΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΩΝ**

Αθήνα, 23, 24, 25 και 26 Απριλίου 2015

Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο
Βασ. Σοφίας 22, Αθήνα

ΑΘΗΝΑ 2015

Οργανωτική Επιτροπή

Σοφία Καλοπίση-Βέρτη

Σταύρος Μαμαλούκος

Μαρία Παναγιωτίδη

Ευγενία Χαλκιά

Τα τεύχη των περιλήψεων των προηγούμενων Συμποσίων της Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης (1 έως 34) είναι αναρτημένα στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.epublishing.ekt.gr>.

ΤΡΙΑΚΟΣΤΟ ΠΕΜΠΤΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ

Αθήνα, 23, 24, 25 και 26 Απριλίου 2015
Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο
Βασ. Σοφίας 22, Αθήνα

Π Ρ Ο Γ Ρ Α Μ Μ Α

Το καθιερωμένο εαρινό συμπόσιο για τη Βυζαντινή και τη Μεταβυζαντινή Αρχαιολογία και Τέχνη συγκαλείται για τριακοστή πέμπτη φορά από την Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία κατά το τετραήμερο από 23 έως 26 Απριλίου 2015.

Το ειδικό επιστημονικό θέμα, του συμποσίου είναι: *Η βυζαντινή Κωνσταντινούπολη και η άμεση περιφέρειά της: τοπογραφία, αρχαιολογία, αρχιτεκτονική και τέχνη*. Σε αυτό έχουν προγραμματιστεί ένδεκα ημίωρες εισηγήσεις.

Η απογευματινή συνεδρία της Πέμπτης, 23 Απριλίου, είναι αφιερωμένη στην παλαιοχριστιανική περίοδο. Θα παρουσιαστούν ανακοινώσεις σχετικά με την αρχιτεκτονική, τη ζωγραφική, τη γλυπτική, την κεραμική, την υαλουργία και τη μικροτεχνία. Θα παρουσιαστεί επίσης και μία αναρτημένη πινακίδα. Η πρωινή συνεδρία της Παρασκευής, 24 Απριλίου, είναι αφιερωμένη στην αρχιτεκτονική, στη γλυπτική, στη ζωγραφική και στην κεραμική της μεσοβυζαντινής περιόδου. Η απογευματινή συνεδρία καλύπτεται στο πρώτο μέρος με ανακοινώσεις σχετικές με την αρχιτεκτονική, πολεοδομία, μεταλλοτεχνία της ύστερης μεσαιωνικής περιόδου και στο δεύτερο με ανακοινώσεις για τη ζωγραφική των χρόνων μετά την Άλωση.

Οι συνεδρίες του Σαββάτου και η πρωινή της Κυριακής, 25 και 26 Απριλίου, είναι αφιερωμένες στο ειδικό θέμα. Εκτός από τις ένδεκα εισηγήσεις θα γίνουν και δώδεκα σχετικές ανακοινώσεις. Οι απογευματινές συνεδρίες της

Κυριακής, 26 Απριλίου, περιλαμβάνουν στο πρώτο μέρος ανακοινώσεις για την Κωνσταντινούπολη των χρόνων μετά την Άλωση και σχετικά με την αρχιτεκτονική της περιόδου αυτής. Στο δεύτερο θα παρουσιαστούν ανακοινώσεις που αναφέρονται σε αρχαιακές μαρτυρίες, τη γλυπτική και την κεραμική των χρόνων μετά την Άλωση.

Επειδή ο αριθμός των ανακοινώσεων είναι πολύ μεγάλος, (63) παρακαλούνται τόσο οι ομιλητές όσο και οι προεδρεύοντες των συνεδριάσεων να τηρούν με **σχολαστική ακρίβεια** το χρόνο παρουσίασης που προβλέπεται από το πρόγραμμα, ώστε να μη χάνεται ο χρόνος για τη συζήτηση, που έχει προβλεφθεί εφέτος να είναι ημίωρος. **Στόχος όλων μας είναι, μετά το πέρας των σχετικών παρουσιάσεων, να δοθεί η ευκαιρία για να προκληθούν γόνιμες συζητήσεις ανάμεσα στους ομιλητές και στο κοινό.**

Οι πρωινές συνεδρίες αρχίζουν την Παρασκευή 9.15, το Σάββατο στις 9.00 και την Κυριακή στις 10.00, ενώ οι απογευματινές συνεδρίες στις 17.00.

Η Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία ευχαριστεί το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο για τη φιλοξενία του.

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΤΡΙΑΚΟΣΤΟ ΠΕΜΠΤΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ

Αθήνα, 23-26 Απριλίου 2014
Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο

Πέμπτη, 23 Απριλίου 2015

ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ:

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ – ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ – ΓΛΥΠΤΙΚΗ

Προεδρεύουν: Νικόλαος Γκιολές και Πλάτων Πετρίδης

- 17.00 Έναρξη του Συμποσίου / Χαιρετισμοί**
- 17.15 Γιώργος Δεληγιαννάκης:** «Αΰξη [Σαρία], οικοδομουμένη ως πόλις». Ο παλαιοχριστιανικός οικισμός Παλάτια της νήσου Σαρίας: Νέα συμπεράσματα.
- 17.30 Χριστίνα Τσιγωνάκη – Νίκος Γιγουρτάκης:** Πρωτοβυζαντινές οχυρώσεις της Κρήτη.
- 17.45 Άννα Γ. Νίκα:** Συμβατικές απεικονίσεις «περί της τάξεως του χρόνου» σε ψηφιδωτό δάπεδο από την πρωτοχριστιανική Αστυπάλεια. Η σημειωτική των συμβόλων.
- 18.00 Θωμάς Α. Συνοδινός:** Παλαιοχριστιανικές λατρευτικές τράπεζες από την Αμοργό.

18.15 Σωτήρης Βογιατζής - Πέτρος Καψούδας: Το τζαμί του Αλλαεντίν Κεϊκουμπάντ στο Ικόνιο και η συλλογή παλαιοχριστιανικών σπολίων του.

18.30 Συζήτηση

19.00 Διάλειμμα

19.30 ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΑΝΑΡΤΗΜΕΝΩΝ ΠΙΝΑΚΙΔΩΝ:

Παναγιώτης Σταμ. Κατσαφάδος: Βυζαντινή Μάνη. Εκ νέου ανάγνωση αφιερωματικών επιγραφών. Δωρητές και Αγιογράφοι. Στοιχεία για την κοινωνία της Μέσα Μάνης, τέλος του 13ου - αρχές 14ου αι.

ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ:

ΚΕΡΑΜΙΚΗ – ΥΑΛΟΥΡΓΙΑ – ΜΙΚΡΟΤΕΧΝΙΑ

Προεδρεύουν: Μάνια Μιχαηλίδου και Γιάννης Βαραλής

19.45 Χαρίκλεια Διαμαντή: Απεικονίσεις αυτοκρατόρων και επιγραφές αξιωματούχων σε ενσφράγιστους πρωτοβυζαντινούς αμφορείς.

20.00 Αναστάσιος Χ. Αντωνάρας: Περί τιμίων λίθων και υελίων. Παλαιοχριστιανικοί ναλόλιθοι μεγάλου μεγέθους από τη βόρειο Ελλάδα.

20.15 Σουζάνα Μεταξά: Κοσμήματα και εξαρτήματα ένδυσης από το πρωτοβυζαντινό βόρειο νεκροταφείο του Άργους.

20.30 Συζήτηση

21.00 Λήξη της απογευματινής Συνεδρίασης

Παρασκευή, 24 Απριλίου 2015

Πρωινή Συνεδρίαση

ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ:

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ – ΓΛΥΠΤΙΚΗ – ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ – ΚΕΡΑΜΙΚΗ

Προεδρεύουν: Βασιλική Πέννα και Κωνσταντίνος Τσουρής

- 9.15 Δημήτριος Αθανασούλης:** Από την Τεγέα στο Νίκλι. Νέα στοιχεία για την πελοποννησιακή πρωτοβυζαντινή πόλη και το μεσαιωνικό κάστρο.
- 9.30 Χαράλαμπος Μπούρας:** Ψευδο-ορθομαρμαρώσεις στο καθολικό του Οσίου Λουκά.
- 9.45 Βαρβάρα Ν. Παπαδοπούλου:** Άρτα. Ένας άγνωστος μεσοβυζαντινός ναός στην περιοχή Τοπ Αλτί.
- 10.00 Διομήδης Μυριανθεύς - Χριστόδουλος Χατζηχριστοδούλου:** Ο ναός του Αγίου Αυξεντίου στην Κώμη Κεπήρ της Κύπρου: Νέα στοιχεία για την αρχιτεκτονική και τα κειμήλιά του.
- 10.15 Κατερίνα Μανούσου-Ντέλλα:** Η βυζαντινή οχύρωση της πόλης της Ρόδου.
- 10.30 Σταύρος Ι. Αρβανιτόπουλος:** Ανάγλυφη εικόνα από το κωδωνοστάσιο της Αγίας Σοφίας του Μυστρά.
- 1045 Συζήτηση**
- 11.15 Διάλειμμα**

Προεδρεύουν: Αγγελική Κατσιώτη και Αναστασία Δρανδάκη

- 11.45. Άννα Λαμπροπούλου - Μαρία Γερολυμάτου:** Ό ὄσιος Θωμᾶς ὁ ἐν Μαλεῶ: προσεγγίσεις στὸν Βίο καὶ στὴν λατρεία του.

- 12.00 Ευθυμία Ντάφου - Αθανάσιος Σέμογλου:** Η «Παναγία των Χαλκίων». Επισημάνσεις και ερωτήματα.
- 12.15 Χαράλαμπος Μαχαίρας:** Η σιναΐτική εικόνα της Ουρανοδρόμου Κλίμακος και ο Άγιος Αντώνιος Αρχιεπίσκοπος.
- 12.30 Αναστασία Βασιλείου:** Πήλινα αυτοθερμαινόμενα σκεύη από τη μεσοβυζαντινή Αργολίδα.
- 12.45 Συζήτηση**
- 13.15 Λήξη της πρωινής συνεδρίασης**

Απογευματινή Συνεδρίαση

ΥΣΤΕΡΗ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ – ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑ – ΜΕΤΑΛΛΟΤΕΧΝΙΑ

Προεδρεύουν: Αθανάσιος Σέμογλου και Βασιλική Φωσκόλου

- 17.00 Γιάννης Α. Καρατζόγλου:** Αγ. Γιάννης Παλιουρίου Καρδίτσας: Συνολική θεώρηση με νέα στοιχεία.
- 17.15 Αστέριος Στεφάνου:** Παρατηρήσεις στην αλληλουχία των οικοδομικών φάσεων του οχυρού συγκροτήματος του παλαιού Αρσανά της Ι. Μ. Αγ. Παύλου του Αγίου Όρους.
- 17.30 Έλλη Τζαβέλλα:** Τα Βασιλικά Σικυώνας στον ύστερο μεσαίωνα: μαρτυρίες της κεραμικής για τη θέση του οικισμού και για εμπορικές επαφές.
- 17.45 Θανάσης Μαΐλης:** Τέμπλα και tramezzi στις εκκλησίες της Κρήτης της ύστερης μεσαιωνικής περιόδου.

18.00 Πασχάλης Ανδρούδης: Γύρω από ένα άγνωστο ζεύγος «στηριγμάτων εικόνων» της παλαιολόγειας περιόδου στο καθολικό της μονής Χελανδαρίου Αγίου Όρους.

18.15 Συζήτηση

18.45 Διάλειμμα

ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΛΩΣΗ

Προεδρεύουν: Μαρία Βασιλάκη και Αναστασία Λαζαρίδου

19.15 Ανδρομάχη Κατσελάκη: Μεταβυζαντινές τοιχογραφίες στην Εύβοια: η Παναγία Περίβλεπτος στα Πολιτικά.

19.30 Μαρίζα Τσιάπαλη: Η επίδραση του «καστοριανού εργαστηρίου» σε μνημεία της περιοχής Γρεβενών και Κοζάνης.

19.45 Αγγελική Στρατή: Η ζωγραφική του Δαβίδ του Σελενιτσιώτη στο ναό του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στην Καστοριά.

20.00 Ειρήνη Μαγκανιώτη: Ο τοιχογραφικός διάκοσμος του παρεκκλησίου του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου της Ιεράς Μονής Αγίων Πάντων στο Βελημάχι Τριταίας Αχαΐας.

20.15 Μιλτιάδης Δ. Πολυβίου: Ο ανεικονικός διάκοσμος δύο αγιορειτικών μεταβυζαντινών τρούλων.

20.30 Ιωάννης Τσιουρής: Άγνωστη φορητή εικόνα αρχαγγέλου Μιχαήλ στην Κέρκυρα.

20.45 Συζήτηση

21.15 Λήξη της απογευματινής Συνεδρίασης

Σάββατο, 25 Απριλίου 2015

ΗΜΕΡΙΔΑ ΜΕ ΘΕΜΑ:

Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ

ΚΑΙ Η ΑΜΕΣΗ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΤΗΣ:

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ, ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗ

Πρωινή Συνεδρίαση

Προεδρεύουν: Νανώ Χατζηδάκη και Ιωάννα Μπίθα

- 9.00 Ευάγγελος Χρυσός:** Το Βυζάντιο. Η αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης.
- 9.30 Δημήτριος Χατζηλαζάρου:** Η διαμόρφωση του μνημειακού κέντρου της Κωνσταντινούπολης ως δυναμικού πεδίου σύνθεσης ελληνορωμαϊκών αστικών παραδόσεων.
- 10.00 Βασίλειος Μαρίνης:** Αρχιτεκτονική και λειτουργία στους ναούς της Κωνσταντινούπολης: οι νέες κατευθύνσεις της έρευνας.
- 10.30 Νίκος Μελβάνι:** Τα Μοναστήρια της Κωνσταντινούπολης κατά την παλαιολόγια περίοδο: ιστορία, τέχνη, τοπογραφία.
- 11.00 Συζήτηση**
- 11.30 Διάλειμμα**

Προεδρεύουν: Σταύρος Μαμαλούκος και Ευγενία Γερούση

- 12.00 Σταύρος Γουλούλης:** Πορφυρός κίονας Κωνσταντίνου (330), Ροτόντα και Forum Αυγούστου (έτος 2 π.χ.).

- 12.15 Ανέστης Βασιλακέρης:** Κάποιες παρατηρήσεις στο γνωστό ως Μαρτύριο των Αγίων Παπύλου και Κάρπου στην Πόλη.
- 12.30 Αναστασία Πρωτοψάλτη:** Το κτηριακό συγκρότημα της Αγίας Σοφίας. Η διαδρομή του αυτοκράτορα μέσα από το κείμενο του *Περὶ βασιλείου τάξεως*.
- 12.45 Ελένη Δημητριάδου:** Τέχνη και αυτοκρατορικές πομπές στην Κωνσταντινούπολη κατά τη μέση βυζαντινή εποχή. Η περίπτωση του ψηφιδωτού του Μεγάλου Κωνσταντίνου και του Ιουστινιανού στην Αγία Σοφία.
- 13.00 Αναστάσιος Τάντσης:** Χορηγίες της αριστοκρατίας και η ναοδομία στην Κωνσταντινούπολη κατά τον 11ο και το 12ο αιώνα.
- 13.15 Ivana Jevtic:** Constantinople after 1261: Contextualizing the Restoration of the City Under Michael VIII Palaiologos.
- 13.30 Αλεξία – Φωτεινή Σταμούλη:** Η εγκωμιαστική περιγραφή του ναού της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη από τον Νικηφόρο Κάλλιστο Ξανθόπουλο.
- 13.45 Ιωάννα Μπίθα:** Μια γνωστή άγνωστη αμφίγραπτη εικόνα με την Παναγία Οδηγήτρια και τον Άγιο Θεόδωρο τον Τήρωνα από τη συλλογή του Οικουμενικού Πατριαρχείου.
- 14.00 Συζήτηση**
- 14.30 Λήξη της πρωινής συνεδρίασης**

Απογευματινή Συνεδρίαση

Προεδρεύουν: Δημήτριος Αθανασούλης και Αναστασία Τούρτα

- 17.00 Anna Muthesius:** Being' in Constantinople as witnessed through the testimony of precious textiles (4th-15th centuries).

- 17.30 Anne McCabe:** The Corpus of Dated and Datable Inscriptions from Constantinople and its Hinterland.
- 18.00 Alessandra Ricci:** Rediscovering Byzantium in contemporary Istanbul: assessing recent urban archaeology projects.
- 18.30 Φλώρα Καραγιάννη - Αικατερίνη Δελλαπόρτα:** Θαλάσσιες πύλες, λιμάνια και σκάλες της βυζαντινής Κωνσταντινούπολης μέσα από χάρτες και χαρακτηριστικά.
- 18.45 Συζήτηση**
- 19.15 Διάλειμμα**

Προεδρεύουν: Χαράλαμπος Μπούρας και Αικατερίνη Δελλαπόρτα

- 19.45 Albrecht Berger:** Ιστορική τοπογραφία βάσει γραπτών πηγών: Η περίπτωση της Κωνσταντινούπολης.
- 20.15 Cemal Pulak:** Excavations at Yenikapı, Istanbul-Turkey: The Shipwrecks of *Portus Theodosiacus*, the Byzantine Port of Constantinople (7th - 10th Centuries A.D.).
- 20.45 Συζήτηση**
- 21.15 Παρουσίαση του ΛΣΤ' τόμου του Δελτίου της ΧΑΕ**
- 21.25 Απονομή βραβείου στη μνήμη Μαρίας Θεοχάρη.**
- 21.30 Δεξίωση**

Κυριακή, 26 Απριλίου 2015

Πρωινή Συνεδρίαση

**Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ
ΚΑΙ Η ΑΜΕΣΗ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΤΗΣ:**

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ, ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗ (συνέχεια)

Προεδρεύουν: Μαρία Καζανάκη και Όλγα Γκράτζιου

- 10.00 Νικόλαος Μ. Μπονόβας:** Νέα στοιχεία από τον βίο και την παραγωγή του ζωγράφου Παντολέοντα στην Κωνσταντινούπολη (π. 985-αρχές 11ου αιώνα).
- 10.15 Jasmina S. Ćirić – Rémi Terryn:** Sea wall of the Philantropos monastery in Constantinople: Brickwork decoration and its meaning in Palaeologan art.
- 10.30 Asnu-Bilban Yalçın:** Newly discovered sculpture from Istanbul: The contribution of recent excavations to the study of the development of Byzantine sculpture.
- 11.00 Zeki Boleken:** The case of unknown Byzantine sculpture reused in Ottoman buildings in Istanbul: a different approach to the use of spolia in a new culture.
- 11.15 Σταύρος Μαμαλούκος:** Η μεσοβυζαντινή και υστεροβυζαντινή αρχιτεκτονική στην άμεση περιφέρεια της Κωνσταντινούπολης.
- 11.45 Συζήτηση**
- 12.15 Διάλειμμα**
- 12.45 Ετήσια Γενική Συνέλευση των μελών
της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας**

Εκθέσεις πεπραγμένων 2014: α) του Διοικητικού Συμβουλίου και
β) της Εξελεγκτικής Επιτροπής Οικονομικής διαχείρισης.

Αρχαιρεσίες: Εκλογή νέου Διοικητικού Συμβουλίου για το διάστημα
2015-2018.

Κυριακή 26 Απριλίου 2015

Απογευματινή Συνεδρίαση

Η ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΛΩΣΗ

Προεδρεύουν: Μαρία Κωνσταντουδάκη και Μιλτιάδης Πολυβίου

- 17.00 Έλενα Παπασταύρου:** Χρυσοκέντητα άμφια και η μεταβυζαντινή ζωγραφική στην Κωνσταντινούπολη.
- 17.15 Γιαννούλα Χαρ. Σανδραβέλη:** «Εν Κωνσταντινουπόλει»: Τυπογραφεία, έργα και χαρακτες της συλλογής του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου.

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΛΩΣΗ

- 17.30 Κλήμης Ασλανίδης:** Άγιος Ονούφριος και Αγία Άννα η Καθολική στην Όλυμπο Καρπάθου.
- 17.45 Αφροδίτη Α. Πασαλή:** Ο σταυρεπίστεγος ναός της Αγίας Παρασκευής στη Βροσίνα Ιωαννίνων.
- 18.00 Γεώργιος Κων. Γιαννίτσαρης:** Ο ιερός ναός της Παναγίας Στάνας Αγράφων.
- 18.15 Ελένη Γεωργούλη:** Ζητήματα πολεοδομίας και αρχιτεκτονικής της οθωμανικής Κορίνθου – Νεότερα στοιχεία.

18.30 Συζήτηση

19.00 Διάλειμμα

ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ , ΓΛΥΠΤΙΚΗ, ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΛΩΣΗ

Προεδρεύουν: Βικτωρία Κέπετζη και Γεώργιος Πάλλης

19.30 Νάσα Παταπίου: Αρχαιακές μαρτυρίες για τη μονή της Παναγίας του Ανδρίου και το ναό του Αγίου Λαζάρου Λάρνακος (16ος αι.).

19.45 Αναστασία Καπανδρίτη: Όψεις της επτανησιακής λιθογλυπτικής (17ος αι. – 19ος αι.): Ο *κερκυραϊκός τύπος τέμπλου*.

20.00 Νικόλαος Βασιλάκης: Κεραμική μεταβυζαντινών χρόνων από την Πάτρα.

20.15 Συζήτηση

20.45 Λήξη του 35ου Συμποσίου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης 2015.

**Οι συγγραφείς φέρουν
πλήρη ευθύνη για τις περιλήψεις**

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΕΓΕΑ ΣΤΟ ΝΙΚΛΙ. ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΗ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΟΛΗ ΚΑΙ ΤΟ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟ ΚΑΣΤΡΟ

Οι πρόσφατες έρευνες στην Τεγέα/Νίκλι απέδωσαν νέα στοιχεία για την πρωτοβυζαντινή πόλη και την περιοχή της αναθεωρώντας δεδομένα, όπως η ύπαρξη παλαιοχριστιανικής βασιλικής στην θέση Άγιος Ιωάννης Προβαντηνού.

Επανεξετάζεται επίσης η πιθανή επιβίωση της θέσης κατά τους μεταβατικούς χρόνους, σε μια περιοχή με κυρίαρχο το σλαβικό στοιχείο, καθώς και η σημασία του μεσοβυζαντινού και σταυροφορικού κάστρου για την ευρύτερη περιοχή. Η παρουσία του οσίου Νίκωνος του Μετανοείτε, η ίδρυση επισκοπής το 1082, το πλήθος των γλυπτών, η κεραμική και τα κινητά ευρήματα επιβεβαιώνουν την ανάπτυξη της πόλης-κάστρου κατά την μέση βυζαντινή περίοδο και ειδικότερα κατά τους πρώτους δύο αιώνες της δεύτερης χιλιετίας.

Το σημαντικότερο μνημείο αυτής της περιόδου στο Νίκλι είναι ασφαλώς ο καθεδρικός της Παλαιάς Επισκοπής, το μέγεθος και η αρχιτεκτονική του οποίου επιβεβαιώνει την σημασία της πόλης για την αυτοκρατορία. Ο μεγαλοπρεπής ναός συμφύρει την κωνσταντινουπολιτικής έμπνευσης πεντάτρουλλη διάταξη με το τοπικό συντηρητικό αρχιτεκτονικό ιδίωμα, που εκφράζεται τόσο στην τυπολογία όσο και στα κατασκευαστικά και μορφολογικά στοιχεία. Ειδικότερα, εφαρμόζεται μια παραλλαγή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού με συμπαγείς τοίχους να στηρίζουν τους θόλους, χωρίς ανοίγματα επικοινωνίας μεταξύ δυτικού σκέλους και γωνιακών διαμερισμάτων. Χαρακτηριστικό στοιχείο της διαμόρφωσης των όψεων είναι η εκτεταμένη χρήση αβακωτού διακόσμου που αναπτύσσεται στα τύμπανα και στις βάσεις των τρουύλων, στα αετώματα και στον ημικύλινδρο της αψίδας. Η Επισκοπή συν-

δέεται με την ναοδομική παράδοση που αναπτύχθηκε στην Πελοπόννησο στα τέλη του 10ου αιώνα και κυριάρχησε κατά τον 11ο.

Το Νίκλι της κομνήνειας περιόδου ανιχνεύεται στον ναό του Αγίου Ιωάννη του Προβαντηνού. Χωροθετημένο έξω από τα τείχη του κάστρου, το αλλοιωμένο σήμερα εκκλησιάκι ήταν το καθολικό μονής. Κτισμένο πιθανότατα ως σταυροειδής εγγεγραμμένος με νάρθηκα, διέθετε προσκολλημένο στην νότια πλευρά του ένα μονόχωρο ταφικό παρεκκλήσι. Δυτικά του ναού αναπτυσσόταν μια από τις πτέρυγες της μονής.

Η ανασκαφή του Προβαντηνού απέδωσε λίγα νομίσματα του 11ου αιώνα και κινητά ευρήματα του 12ου, στα οποία περιλαμβάνεται κεραμική, κοσμήματα, επιστήθιος σταυρός από στεατίτη και υπέρπυρο του Αλεξίου Γ΄ Κομνηνού (1195-1197).

Μετά την κατάκτησή από τους σταυροφόρους το 1209, το Νίκλι εξακολουθεί να αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα κάστρα του Πριγκιπάτου της Αχαΐας και έδρα βαρωνίας με έξι φέουδα. Κτηριακά λείψανα δεν έχουν αποδοθεί στους Σταυροφόρους, με εξαίρεση μια οικοδομική φάση στο μοναστηριακό συγκρότημα του Αγίου Ιωάννη του Προβαντηνού. Η σύγκληση του Παρλαμά των Κυράδων το 1261, θα πρέπει να έλαβε χώρα στον ναό της Επισκοπής, που είχε περάσει στα χέρια της Λατινικής Εκκλησίας, όπως μαρτυρεί η ανεύρεση πτερινιστήρων σε τάφο που προφανώς ανήκε σε ιππότη. Τα κινητά ευρήματα επιβεβαιώνουν την άνθηση που γνωρίζει το Νίκλι στον 13ο αιώνα. Εκτός από τα ευρήματα της Επισκοπής, κεραμική του 13ου αιώνα απέδωσε και η ελληνονορβηγική ανασκαφή. Δεν εντοπίστηκε, ωστόσο, εισηγμένη κεραμική, όπως συμβαίνει στις άλλες σταυροφορικές θέσεις της Πελοποννήσου.

Στον Άγιο Ιωάννη του Προβαντηνού παρατηρείται κατακόρυφη αύξηση των κινητών ευρημάτων, ένδειξη ότι το μοναστήρι γνώρισε μεγάλη ακμή. Δεν εξακριβώνεται αν πέρασε στα χέρια των Λατίνων ή παρέμεινε ορθόδοξο. Στα κινητά της περιόδου περιλαμβάνονται *denierstournois* Γλαρέντζας, κεραμική, κοσμήματα, ανάμεσα στα οποία και μια χρυσή πόρπη, και γυάλινες καντήλες και ένα μυροδοχείο.

ΠΑΣΧΑΛΗΣ ΑΝΔΡΟΥΔΗΣ

ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΕΝΑ ΑΓΝΩΣΤΟ ΖΕΥΓΟΣ «ΣΤΗΡΙΓΜΑΤΩΝ ΕΙΚΟΝΩΝ» ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΕΙΑΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΣΤΟ ΚΑΘΟΛΙΚΟ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΧΕΛΑΝΔΑΡΙΟΥ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ

Στο καθολικό της μονής Χελανδαρίου του Αγίου Όρους φυλάσσονται, κάτω από τις εικόνες της Οδηγήτριας και του αγίου Γεωργίου, δύο πανομοιότυπα αντικείμενα άγνωστης χρήσης, κατασκευασμένα από κράμα χαλκού.

Ένα έλασμα διπλωμένο σε μορφή ανεστραμμένου Π συνθέτει το σχήμα του κάθε αντικειμένου, ενώ την κύρια, διάτρητη όψη του κοσμεί το θέμα ενός δικέφαλου αετού σε εραλδική στάση. Η άλλη όψη είναι ακόσμητη. Κάθε λάμα είναι στερεωμένη επάνω σε ένα μικρό κωνικό έμβολο, που και αυτό με τη σειρά του προσαρμοζόταν σε ένα μεγαλύτερο στέλεχος.

Η προταθείσα χρήση για παρόμοια μεσοβυζαντινά αντικείμενα που βρέθηκαν στην ανασκαφή της βασιλικής του Αγίου Τίτου στη Γόρτυνα της Κρήτης ήταν αυτή των στηριγμάτων φορητών εικόνων. Παρόμοια θα πρέπει να ήταν και η χρήση των μεταλλικών αντικειμένων από τη Μονή Χελανδαρίου.

Τα δύο αντικείμενα μπορούν να αποδοθούν, με βάση την παρουσία του δικέφαλου αετού στην παλαιολόγια περίοδο, πιθανότατα στο πρώτο μισό του 14ου αιώνα και αποτελούν τα μόνα γνωστά παραδείγματα του είδους τους από την περίοδο αυτή. Όσον αφορά στον τόπο κατασκευής τους, θα μπορούσαμε να προτείνουμε –χωρίς να αποκλείουμε την Κωνσταντινούπολη– τη Θεσσαλονίκη, που καθ' όλη τη διάρκεια του 14ου αιώνα υπήρξε ένα σημαντικό κέντρο παραγωγής πολυτελών και μη έργων μεταλλοτεχνίας.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Χ. ΑΝΤΩΝΑΡΑΣ

ΠΕΡΙ ΤΙΜΙΩΝ ΛΙΘΩΝ ΚΑΙ ΥΓΑΛΙΩΝ. ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΙ ΥΑΛΟΛΙΘΟΙ ΜΕΓΑΛΟΥ ΜΕΓΕΘΟΥΣ ΑΠΟ ΤΗ ΒΟΡΕΙΟ ΕΛΛΑΔΑ

Ημιπολύτιμοι λίθοι (*τίμιοι λίθοι*) απεικονίζονται συχνά σε έργα τέχνης, όπως ψηφιδωτές και ζωγραφικές συνθέσεις και υφάσματα, κατά την ρωμαϊκή και παλαιοχριστιανική περίοδο. Άλλοτε αποτελούν μέρος του διάλιθου πλαισίου της σύνθεσης, και άλλοτε στοιχείο διακόσμου κτηρίων, αρχιτεκτονικών στοιχείων, π.χ. κίονες, ή άλλων αντικειμένων, όπως θρόνοι, στέφανοι, ασπίδες, τράπεζες, σταυροί, σταχώσεις ευαγγελίου κλπ. Συνήθως είναι πράσινης, μπλε ή κόκκινης απόχρωσης, ως επί το πλείστον επιμήκεις ή ωοειδείς. Τα πρότυπα αυτών των απεικονίσεων, ή ακριβέστερα η απόδοσή τους σε γυαλί (*ύέλια*) αποτελούν το θέμα της παρούσας ανακοίνωσης. Πρόκειται για μια ομάδα αδημοσίευτων σκουροπράσινων υαλόλιθων μεγάλου μεγέθους. Στην ομάδα εντάσσονται επιμήκη (περ. $7 \times 3 \times 1,8$ εκ., βάρους περ. 26 γρ.), τετράγωνα ($3 \times 2 \times 1,2$ εκ.), τριγωνικά ($4,3 \times 1,8 - 0,8 \times 1$ εκ.) και δισκοειδή ($2,8 \times 0,8$ εκ. βάρους 6.1 γρ) παραδείγματα. Είναι κατασκευασμένοι με πύρωση μάζας γυαλιού, η οποία λιώνοντας απέκτησε αυτομάτως δισκοειδές σχήμα και που στη συνέχεια με περαιτέρω χειρισμούς διαμορφώθηκε στο επιθυμητό τελικό σχήμα. Η κάτω επιφάνειά τους είναι αδρή με πολλές ανωμαλίες και μικροεσοχές, που πιθανώς αποτυπώνουν την αδρή επιφάνεια στην οποία συντελέστηκε η πύρωση. Κατά μήκος του κέντρου της κάτω επιφάνειας ορισμένων παραδειγμάτων είναι ορατές μία η περισσότερες αυλακώσεις αποτέλεσμα της ανομοιομορφης αποθήρμανσης της μάζας του γυαλιού. Η επάνω επιφάνεια είναι ελαφρώς καμπύλη με ομαλή μετάβαση στις επίσης καμπύλες πλευρές. Στους περισσότερους δεν διακρίνονται ίχνη επεξεργασίας. Ωστόσο, κατά μήκος της βάσης των χαρακτηριστικά επιπεδοποιημένων μακρών πλευρών ενός επιμήκους παραδείγματος από

την Πιερία και του τριγωνικού από τη Φούρκα είναι ορατή μία επιμήκης νεύρωση. Η λεπτομέρεια αυτή μαρτυρά ότι τα αντικείμενα διαμορφώθηκαν με πίεση που ασκήθηκε στο αρχικά δισκοειδές αντικείμενο με την χρήση λαβίδας, τα ίχνη της οποίας αποτυπώθηκαν κατά μήκος των μακρών πλευρών τους.

Τέσσερα επιμήκη παραδείγματα εντοπίστηκαν στη Θεσσαλονίκη, στο στρώμα χρήσης ενός υαλουργείου του ύστερου βου αι., αποκαλύπτοντας τον τόπο και τον χρόνο παραγωγής ολόκληρης της ομάδας. Άλλα παραδείγματα εντοπίστηκαν στις ανασκαφές τεσσάρων παλαιοχριστιανικών χώρων της Μακεδονίας, που στο σύνολό τους καταστράφηκαν γύρω στον 7ο αι. Τέσσερις, προς το παρόν, βασιλικές περιείχαν αντικείμενα διακοσμημένα με υαλόλιθους αυτού του τύπου. Οι τρεις βρίσκονται στην Χαλκιδική (Καλλιθέα, Φούρκα και Ιερισσός) και η τέταρτη στην Πιερία (Λουλουδιές). Όλες οι θέσεις ανήκουν στην επαρχία της Μακεδονίας, βρίσκονται σε απόσταση 50 έως 130 χμ. από την πρωτεύουσα Θεσσαλονίκη, είναι παραθαλάσσιες και επομένως εύκολα προσβάσιμες και προσδιορίζουν την εμπορική της ενδοχώρα και την έκταση του περιφερειακού εμπορίου στην περιοχή. Παρόμοια ευρήματα, επίσης του βου αι., έχουν αναφερθεί στην Πέτρα της Ιορδανίας, ενώ ένα μεγάλο, ωσειδές, μπλε εύρημα από την Κόρινθο ανάγεται στους ρωμαϊκούς χρόνους.

Τα νέα αυτά μακεδονικά ευρήματα προσφέρουν για πρώτη φορά απτές αρχαιολογικές αποδείξεις της χρήσης μεγάλου μεγέθους γυάλινων υαλόλιθων στη διακόσμηση εκκλησιαστικών αντικειμένων, που μέχρι τώρα ήταν γνωστά μέσω των απεικονίσεών τους σε ψηφιδωτά, υφάσματα και μικρογραφίες και των περιγραφών τους στις γραπτές πηγές. Προσφέρουν ένα ακόμη μέσο για την προσέγγιση αυτής της όψης της ιστορίας της τέχνης της εποχής και την χρήση των παραστάσεων για την άντληση αληθινών πραγματολογικών στοιχείων της εποχής τους.

ΣΤΑΥΡΟΣ Ι. ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΑΝΑΓΛΥΦΗ ΕΙΚΟΝΑ ΑΠΟ ΤΟ ΚΩΔΩΝΟΣΤΑΣΙΟ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΣΟΦΙΑΣ ΤΟΥ ΜΥΣΤΡΑ

Στη ΒΔ. γωνία της Αγίας Σοφίας του Μυστρά, στο δυτικό πέρας της βόρειας στοάς του ναού, προσκολλάται τριώροφο κωδωνοστάσιο, το οποίο ακολουθεί το πρότυπο εκείνου της Οδηγητρίας της μονής Βροντοχίου. Στην ανατολική όψη της κατώτερης στάθμης του κωδωνοστασίου, αμέσως πάνω από το διπλό βαθμιδωτό πλίνθινο τόξο του ανοίγματος προς τη βόρεια στοά του ναού και ελαφρώς Β. του άξονά του, διατηρείται μικρή ένθετη μαρμάρινη εικόνα.

Η εικόνα περιβάλλεται από ελαφρώς εξέχον της επιφάνειας του τοίχου πώρινο πλαίσιο, το οποίο διακόπτει την πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία. Στην εσωτερική παρειά του πλαισίου διαμορφώνεται χαμηλός αναβαθμός. Κατά τόπους διατηρείται σε σχετικώς καλή κατάσταση και το υπόλευκο επίχρισμα που αρχικώς κάλυπτε ολόκληρη την πώρινη επιφάνεια. Στο άνω τμήμα, μεταξύ του εξωτερικού πλαισίου και του αναγλύφου παρεμβάλλεται πλίνθος. Ολόκληρο το άνω αριστερό τμήμα της πλάκας έχει καταστραφεί και αντικατασταθεί από κονίαμα.

Στο ανάγλυφο απεικονίζεται η μορφή του Χριστού, στραμμένη προς τα αριστερά του θεατή. Το πρόσωπό του έχει αποκρουστεί, με αποτέλεσμα να διατηρούνται μόνο οι εσώτερες επιφάνειες των κοιλοτήτων των οφθαλμών και της μύτης. Η γενειάδα και η απόληξη της κόμης δεξιά έχουν ολοσχερώς απολαξευθεί. Η κεφαλή του Χριστού περιβάλλεται από φωτοστέφανο με τρεις κεραίες, στις οποίες αναγιγνώσκονται με ικανοποιητική ευκρίνεια τα εγχάρακτα γράμματα Ο (στην αριστερή), Ω (στην άνω) και Ν (στη δεξιά). Τα χέρια του κάμπτονται μπροστά στο στήθος, καλυμμένα ως και τους καρπούς από το μάτιο. Με το δεξιό ευλογεί και στο αριστερό κρατά ειλητό, στραμμένο ελαφρώς κατά τη διαγώνιο. Η πλάκα έχει υπερυψωμένη λοξότμητη παρυφή στην άνω και τη

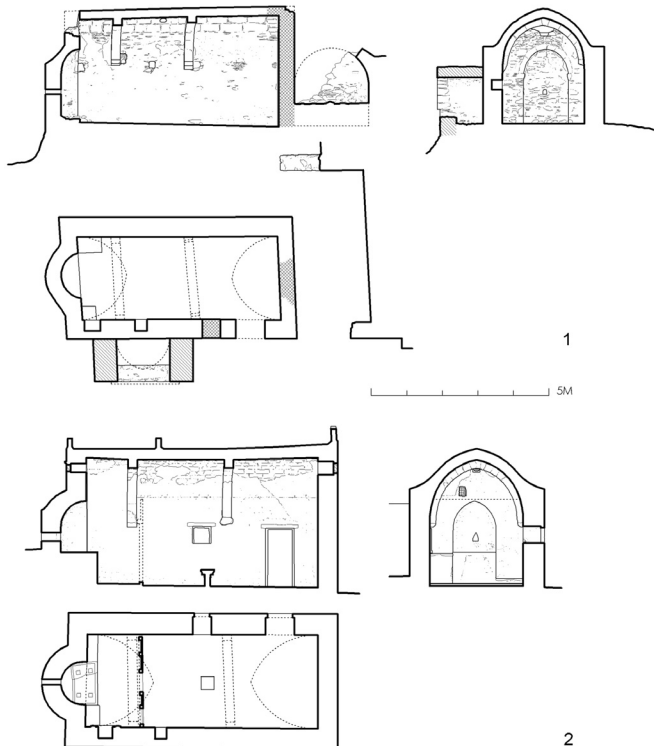
δεξιά πλευρά. Η συνέχειά της στην αριστερή είναι αμφίβολη και οπωσδήποτε απουσίαζε στην κάτω πλευρά. Το στοιχείο αυτό, σε συνδυασμό με τη στροφή του σώματος και ιδίως της κεφαλής του Χριστού προς τα αριστερά, καθιστούν σχεδόν βέβαιη την ύπαρξη αρχικώς και άλλης μορφής στα αριστερά του θεώμενου, η οποία αποσπάστηκε προκειμένου να χρησιμοποιηθεί μόνο η αμέσως σχετιζόμενη με το ναό μορφή του Χριστού. Η διάταξη παραπέμπει στις παραστάσεις δίμορφης Δέησης, καθώς τυχόν απεικόνιση κατά τα ειωθότα και τρίτης μορφής στα δεξιά θα προϋπέθετε τη μετωπική στάση του Χριστού.

Πρόκειται για λίθινη εικόνα των μεσοβυζαντινών πιθανότατα χρόνων, που επαναχρησιμοποιήθηκε στο εν λόγω μνημείο του γ' τετάρτου του 14ου αι. Η θέση που επελέγη για την τοποθέτησή της είναι ιδιαιτέρως σημαντική: η προβολή του κωδωνοστασίου στα βόρεια της στοάς την καθιστά οπωσδήποτε ορατή από τον εισερχόμενο στο ναό από τη μία – πιθανώς την κύρια – από τις δύο εισόδους σε αυτόν. Επιπλέον, η επιλογή της συγκεκριμένης εικόνας, εκ πρώτης όψεως ακατάλληλης εφ' όσον απαίτησε τη βεβιασμένη προσαρμογή της στις υπάρχουσες διαστάσεις του πλαισίου, ερμηνεύεται ίσως από την απεικόνιση του όλως ασυνήθους τύπου του Ζωοδότου Χριστού, την ταύτιση του οποίου καθιστούν πολύ πιθανή τα σωζόμενα κατάλοιπα επιγραφής στο βάθος της εικόνας.

ΚΛΗΜΗΣ ΑΣΛΑΝΙΔΗΣ

ΑΓΙΟΣ ΟΝΟΥΦΡΙΟΣ ΚΑΙ ΑΓΙΑ ΑΝΝΑ Η ΚΑΘΟΛΙΚΗ ΣΤΗΝ ΟΛΥΜΠΟ ΚΑΡΠΑΘΟΥ

Οι μονόχωροι καμαροσκεπείς ναοί του Αγίου Ονουφρίου (σχ. 1) και της Αγίας Άννας της Καθολικής (σχ. 2) στην Όλυμπο Καρπάθου είναι γνωστοί για τον ανεικονικό διάκοσμο που διατηρείται στο εσωτερικό τους. Είναι προφανές πως οι δύο ναοί κτίστηκαν την ίδια εποχή και ίσως από το ίδιο συνεργείο. Η εξαιρετική ομοιότητα που διαπιστώνεται και στον γραπτό τους διάκοσμο φανερώνει πως διακοσμήθηκαν ταυτοχρόνως, πιθανότατα αμέσως μετά την κατασκευή τους. Τα μνημεία και ο διάκοσμός τους χρονολογήθηκαν αρχικώς στην περίοδο της Εικονομαχίας. Αργότερα, η χρονολόγησή τους μετατέθηκε το νωρίτερο στον 11ο ή 12ο αιώνα, βάσει της ομοιότητας της αρχιτεκτονικής αλλά και του ζωγραφικού τους δια-

κόσμου με τον ναό του Αγίου Παύλου στην Ακαμάτρα Ικαρίας, που είχε χρονολογηθεί στα 1103/4. Η τελευταία αναφορά στους ναούς της Ολύμπου χρονολογεί τον διάκοσμό τους στον 13ο ή 14ο αιώνα. Μετά την πρόσφατη νέα ανάγνωση των επιγραφών του Αγίου Παύλου στην Ακαμάτρα, που οδήγησε στην χρονολόγησή του στο 1612, κρίνεται σκόπιμη η επανεξέταση των ναών της Καρπάθου, ο διάκοσμος των οποίων πράγματι παρουσιάζει ομοιότητες με την ανεικονική σύνθεση του ικαριακού ναΐσκου.

Οι δύο ναοί της Καρπάθου καλύπτονται με οξυκόρυφη καμάρα με ζεύγος οξυκόρυφων ενισχυτικών τόξων, που βαίνουν σε κιλλίβαντες. Ανήκουν, επομένως, σε έναν αρχιτεκτονικό τύπο ευρύτατα διαδεδομένο στην Κάρπαθο, την Κρήτη και αλλού, με παραδείγματα χρονολογούμενα από το 14ο αιώνα και εξής. Επιπλέον στοιχεία της δυτικής αρχιτεκτονικής απαντούν τόσο στην Αγία Άννα (οξυκόρυφο υπέρθυρο προσκυνητάριο εισόδου, κόγχη προθέσεως με οξυκόρυφο τόξο μετώπου διαμορφωμένο με λαξευτό βεργίο, κυκλικόι φεγγίτες, πώρινος λαξευτός σταυρός προσόψεως) όσο και στον Άγιο Ονούφριο (αρκοσόλιο με οξυκόρυφο τόξο στη βόρεια πλευρά, κόγχη προθέσεως με οξυκόρυφο τόξο μετώπου). Από τα χαρακτηριστικά της αρχιτεκτονικής προκύπτει πως οι ναοί χρονολογούνται στην εποχή πλήρους αφομοίωσης των δυτικών κατασκευαστικών μεθόδων στο Αιγαίο. Κτίστηκαν, επομένως, στην περίοδο κατά την οποία το νησί ανήκε στην οικογένεια των Κορνάρων (1306/7-1538) ή κατά την Τουρκοκρατία.

Προς όψιμη χρονολόγηση συντείνουν: α) η μορφή της θύρας στην Αγία Άννα, β) το προσκολλημένο στον Άγιο Ονούφριο αρκοσόλιο, που ομοιάζει με μεταβυζαντινά ταφικά μνημεία, γ) η διαπίστωση πως τα αρχικά τέμπλα των ναών ήταν ξύλινα (στην Αγία Άννα διατηρείται ξυλόγλυπτο τέμπλο, μάλλον 18ου αιώνας) και δ) ο χαρακτήρας του γραπτού διακόσμου, που μπορεί να παραλληλιστεί μόνο με αυτόν του Αγίου Παύλου στην Ακαμάτρα.

Ο ναός της Αγίας Άννας, όπως προκύπτει από οικοδομικές παρατηρήσεις, είναι μεταγενέστερος του γειτονικού παρεκκλησίου των Αγίων Σαράντα. Επομένως, η χρονολόγηση του παρεκκλησίου αποτελεί μόνον *terminus post quem* για την ανέγερση του ναού.

ΑΝΕΣΤΗΣ ΒΑΣΙΛΑΚΕΡΗΣ

ΚΑΠΟΙΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΟ ΓΝΩΣΤΟ ΩΣ ΜΑΡΤΥΡΙΟ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΠΑΠΥΛΟΥ ΚΑΙ ΚΑΡΠΟΥ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ

Κάτω από το ναό του Αγίου Μηνά του 19ου αιώνα στα Ψαμαθιά διατηρείται μεγάλο τμήμα ενός πρώιμου κτίσματος με υστερορωμαϊκά μορφολογικά στοιχεία, ασυνήθιστη αρχιτεκτονική δομή, αβέβαιη ταυτότητα κι επιπλέον προβληματικό ιδιοκτησιακό καθεστώς.

Ο κυκλικός κεντρικός χώρος καλύπτεται από θόλο διαμέτρου 12 μέτρων και ύψους 5,7 μ. και στα ανατολικά ανοίγει σε ορθογώνιο καμαροσκεπή χώρο με αψίδα. Περιβάλλεται στο μεγαλύτερο μέρος του από επίσης κυκλικό διάδρομο πλάτους 2,5 μ. και ύψους 7,5 μ., ο οποίος επικοινωνεί με τον κεντρικό χώρο με δύο μόνο στενά ανοίγματα και ο οποίος στην ανατολική άκρη του βορείου τμήματός του καταλήγει επίσης σε δεύτερο ορθογώνιο καμαροσκεπή χώρο με αψίδα, ακριβώς παρακείμενο προς Βορά προς τον πρώτο, με τον οποίο όμως δεν επικοινωνεί. Η δομή του κτίσματος αναμφισβήτητα παραπέμπει σε Μαρτύριο.

Ο Schneider, που μελέτησε πρώτος το μνημείο το 1935, το χρονολόγησε στον 4ο-5ο αιώνα και το ταύτισε με το Μαρτύριο των Αγίων Παπύλου και Κάρπου, που αναφέρεται από τη *Notitia Urbis Constantinopolitanae*, τα Πάτρια και από αγιογραφικές πηγές. Η υπόθεση αυτή έγινε σε γενικές γραμμές αποδεκτή από τον Janin και στη συνέχεια επικράτησε στη βιβλιογραφία. Ο Janin είχε διατυπώσει ωστόσο την επιφύλαξη πως το σωζόμενο κτίσμα θα ήταν εξίσου πιθανό να αντιστοιχεί σε κάποιο άλλο από τα Μαρτύρια που υπήρχαν στην περιοχή, εφόσον δεν έχουν εντοπιστεί ακριβέστερα στοιχεία.

Το μνημείο, που δεν έχει ποτέ ως τώρα διερευνηθεί αρχαιολογικά, έχει αποσπαστεί από τον υπερκείμενο ναό του Αγίου Μηνά, ανήκει σε ιδιώτες και φιλοξενεί τρία καταστήματα.

Υπό το πρίσμα ορισμένων παρατηρήσεων που εκτίθενται στην παρούσα ανακοίνωση, επιχειρείται μια εμπλουτισμένη ερμηνευτική απόπειρα του μνημείου και αναζητούνται «συμφραζόμενα».

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΒΑΣΙΛΑΚΗΣ

ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΤΡΑ

Το κεραμικό υλικό μεταβυζαντινών χρόνων από την Πάτρα περιλαμβάνει αντιπροσωπευτικά είδη που προέρχονται από οικιστικά σύνολα, παρέχοντας στοιχεία για την ιδιωτική ζωή των κατοίκων της, τις εμπορικές επαφές και την ερμηνεία των ιστορικών γεγονότων. Τα δοχεία φύλαξης και μεταφοράς υγρών και ειδών διατροφής, τα αγγεία σερβιρίσματος, όπως και οι πήλινες καπνοσύριγγες, που έχουν βρεθεί σε σωστικές ανασκαφές οικοπέδων της Άνω Πόλης και σε ανασκαφές στο Κάστρο Πάτρας, συνιστούν ομοιογενή σύνολα και σκιαγραφούν την κεραμική παραγωγή από το 16ο έως το 19ο αι.

Η κεραμική που παρουσιάζεται αποτελεί τόσο παραγωγές τοπικών εργαστηρίων όσο και προϊόντα των εργαστηρίων κεραμικής της Μικράς Ασίας, η πλειονότητα της οποίας χρονολογείται στο 16ο - 17ο αι., ενώ στο 18ο αι. τοποθετείται μικρότερος αριθμός. Η χρονολόγηση της κεραμικής τεκμηριώνεται από την τεχνική κατασκευής, τη διακόσμηση και τα ακριβή χρονολογημένα παράλληλα από άλλες θέσεις του ελλαδικού χώρου. Η απόδοση των αγγείων σε τοπικά εργαστήρια βασίζεται στον πηλό, στα σχήματα και στη διακόσμηση, ενώ οι αρχαιολογικές ενδείξεις για τη λειτουργία εργαστηρίων κεραμικής στην πόλη της Πάτρας και στην ευρύτερη περιοχή της κατά την εξεταζόμενη περίοδο συνηγορούν σε αυτήν τη διαπίστωση.

Στα αβαφή αγγεία τοπικής παραγωγής ο εγχάρακτος διάκοσμος είναι λεπτός, συμμετρικός και επιμελημένος. Η επιφάνειά τους χωρίς χρήση χρωμάτων υποδηλώνει το χαμηλό τους κόστος. Μεγάλη παραγωγή φαίνεται πως είχαν στην Πάτρα καθ' όλη τη διάρκεια του 16ου-17ου αι. τα κανάτια με σωληνωτή εκροή στον ώμο, όπως και τα κανάτια με έντονα σφαιρικό σώμα, πλατύ κατακόρυφο λαιμό και δύο κάθετες λαβές. Στο

18ο αι. κυριαρχούν κανάτια ωσειδούς σχήματος με επίπεδη βάση, μακρύ λαμό και μία λαβή. Οι κούπες εντάσσονται στα χαρακτηριστικά δείγματα εφυαλωμένων αγγείων του 16ου - 17ου αι., τόσο ως προς το σχήμα όσο και ως προς την κίτρινη εφυάλωση στην εσωτερική τους επιφάνεια και τη διακόσμηση με γραμμικά μοτίβα με καστανή βαφή. Αγγεία νυκτός με κυλινδρικό σώμα και δύο λαβές συνθέτουν σχήμα που η κατασκευή του εκτείνεται από το 16ο έως τον 20ο αι., τα οποία απαντώνται στη μακραίωνη αγγειοπλαστική κατασκευή κέντρων, όπως της Άρτας και του Θραψανού στην Κρήτη.

Τα κεραμικά εργαστήρια της περιοχής Πατρών, όπως και όλα τα κεραμικά εργαστήρια του ελλαδικού χώρου των μεταβυζαντινών χρόνων, έχουν κοινές βυζαντινές ρίζες και ακολουθούν τις ίδιες τεχνικές, καθώς επιβιώνει και η εγχάρακτη και η γραπτή διακόσμηση. Στα δείγματα μεταβυζαντινής κεραμικής, που παρουσιάζονται και θεωρούνται προϊόντα τοπικών εργαστηρίων, παρατηρούνται ιδιαιτερότητες παρά την αναμφισβήτητη ύπαρξη κοινών σχημάτων σε συνάρτηση με το δημοσιευμένο μεταβυζαντινό υλικό της Άρτας, της Αθήνας, της Βοιωτίας και της Λάρισας. Η αναγνώριση κοινών καταβολών, παρά τις αποστάσεις ανάμεσα στα μεταβυζαντινά εργαστήρια, υπαινίσσεται συνεχή επικοινωνία με τα κέντρα αυτά, εισαγωγή τεχνογνωσίας και ανάπτυξη εμπορικών σχέσεων.

Ο περιορισμένος αριθμός προϊόντων ισλαμικής κεραμικής που έχει βρεθεί στην Πάτρα, με προέλευση τα εργαστήρια κεραμικής του Τσανάκ - Καλέ και της Κιουτάχειας, δηλώνει ότι δεν ήταν αρκετά δημοφιλή και οικονομικά προσιτά στον πληθυσμό της. Οι πήλινες καπνοσύριγγες χρονολογούνται στο 17ο-19ο αι. και εντάσσονται σε τύπους γνωστούς από τα μεγάλα κέντρα παραγωγής, όπως η Κωνσταντινούπολη και η Βάρνα, αλλά και από μικρότερα κέντρα περιοχών του ελλαδικού χώρου, όπως η Αθήνα και η Κόρινθος. Η εύρεσή τους δηλώνει επίσης και τη διακίνηση των κατόχων τους και όχι αποκλειστικά τοπική παραγωγή και εμπορικές ανταλλαγές.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

ΠΗΛΙΝΑ ΑΥΤΟΘΕΡΜΑΙΝΟΜΕΝΑ ΣΚΕΥΗ ΑΠΟ ΤΗ ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΡΓΟΛΙΔΑ

Το αυτοθερμαινόμενο σκεύος, που είναι γνωστό στην ελληνική ορολογία ως «σαλτσάριο» και στη διεθνή ως “chafing dish”, θεωρείται δικαίως το πιο σύνθετο πήλινο σκεύος των Βυζαντινών.

Στη διαμόρφωσή του συνδυάζονται στοιχεία τόσο των ανοιχτών όσο και των κλειστών αγγείων. Το άνω τμήμα του, ανάλογα με το βάθος του, φέρει τη μορφή κούπας ή πινακίου και προοριζόταν για την τροφή, για αυτό και είναι σχεδόν πάντοτε εφυαλωμένο. Το κάτω τμήμα του διατρυπάται από ανοίγματα· ένα μεγάλο για την τοποθέτηση της θερμαντικής ύλης, πιθανώς υπό τη μορφή μικρού λυχναριού ή κανδήλας, προκειμένου να θερμαίνεται η τροφή, και μικρότερα για τη διατήρηση της φλόγας ή της πυράς. Το σκεύος φέρει κατά κανόνα δύο κάθετες λαβές και κλείνει με πώμα.

Όσον αφορά το είδος της τροφής ή των τροφών για τις οποίες προοριζόταν, δεν διαθέτουμε ιδιαίτερα στοιχεία. Η άποψη που έχει επικρατήσει είναι ότι χρησιμοποιείτο για τις σάλτσες (εξ ου και η συμβατική ονομασία του) και μάλιστα για την πιο διάσημη σάλτσα του βυζαντινού διαιτολογίου, τον γάρο. Δεν αποκλείεται να χρησιμοποιείτο και για τροφές, όπως κρέας (τεμαχισμένο ίσως σε μικρά κομμάτια) ή ψάρια. Επίσης, σε συνδυασμό με πιρούνι, ίσως λειτουργούσε σαν το σημερινό “fondue”.

Το σκεύος κατασκευαζόταν τόσο από λευκό όσο και από ερυθρό πηλό. Δείγματα από λευκό πηλό απαντώνται κυρίως στην Κωνσταντινούπολη και σε περιοχές της άμεσης επιρροής της, ενώ στον ελλαδικό χώρο απαντώνται κυρίως σκεύη από ερυθρό πηλό.

Στην Αργολίδα έχουν καταγραφεί γύρω στα 45 θραύσματα σαλτσαρίων, από τα οποία η συντριπτική πλειονότητα προέρχεται από το Άρ-

γος, με ελάχιστα δείγματα από το Ναύπλιο, το Χώνικα και τα Λαλιω-
 τέικα Άνω Επιδαύρου. Πρόκειται κυρίως για σαλτσάρια από ερυθρό
 πηλό, με εξαίρεση λιγοστά θραύσματα από λευκό πηλό, που σώζονται
 πολύ αποσπασματικά. Όσον αφορά τα σκεύη από ερυθρό πηλό, είναι
 κατά κανόνα μεγάλα σε μέγεθος και κατασκευασμένα από χονδρόκοκκο
 πηλό, καστανωπού-ερυθρωπού χρώματος, με λευκά κυρίως, αλλά και
 φαιά και μελανά εγκλείσματα. Κοινό γνώρισμα συνιστά το έντονο φαιό
 χρώμα στον πυρήνα των τοιχωμάτων τους, στοιχείο που μαρτυρεί τις
 ατελείς συνθήκες όπτησής τους. Αντιθέτως, η εφυσάλωσή τους είναι σε
 αρκετές περιπτώσεις καλής ποιότητας, παχιά και στιλπνή. Όσον αφορά
 τη διακόσμησή τους, καλύπτει πάντοτε μέρος της εξωτερικής τους επι-
 φάνειας και είναι είτε εγχάρακτη είτε έξεργη ανάγλυφη.

Τα σκεύη της Αργολίδας παρουσιάζουν αρκετές ομοιότητες με αντί-
 στοιχα σκεύη από την Κόρινθο, την Αίγινα, τη Θήβα και την Αθήνα. Τα
 δε κατασκευαστικά τους στοιχεία (απουσία επιχρίσματος, στοιχειώδης
 εγχάρακτη ή ανάγλυφη διακόσμηση, χονδρόκοκκος πηλός, ατελής
 όπτηση) δείχνουν πρωιμότητα. Σύμφωνα και με το αντίστοιχο καλά
 χρονολογημένο υλικό της Κορίνθου, προτείνεται η χρονολόγηση των
 αργολικών σαλτσαρίων από τα μέσα του 10ου έως τα τέλη του 11ου αι.,
 χωρίς να αποκλείεται και μια πρωιμότερη χρονολόγηση για ορισμένα.

Η σταδιακή εγκατάλειψη του σκεύους από τις αρχές του 12ου αι.
 έχει συνδεθεί με αλλαγές στις διατροφικές συνήθειες των Βυζαντινών,
 είναι πιθανό όμως να οφείλεται και στο κλείσιμο των εργαστηρίων που
 τα παρήγαν.

ALBRECHT BERGER

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΒΑΣΕΙ ΓΡΑΠΤΩΝ ΠΗΓΩΝ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ

Τα περισσότερα βυζαντινά κατάλοιπα της Κωνσταντινούπολης είναι σήμερα απρόσιτα λόγω των νεώτερων οικοδομήσεων ή εντελώς κατεστραμμένα. Γι' αυτόν τον λόγο, η ιστορική τοπογραφία βάσει γραπτών πηγών θα παίζει ένα μεγαλύτερο ρόλο σε σύγκριση με άλλες πόλεις και στο μέλλον. Η συμβολή μου προσπαθεί να δείξει με μερικά επιλεγμένα παραδείγματα ποιά προβλήματα προκαλούνται απ' αυτό το γεγονός.

Οι σωζόμενες τοπογραφικές πηγές για την Κωνσταντινούπολη, όπως η *Notitia urbis Constantinopolitanae* από τον πέμπτο και τα λεγόμενα *Πάτρια της Κωνσταντινούπολης* από τον δέκατο αιώνα, μας βοηθούν μεν να καταλάβουμε τη γενική πολεοδομική μορφή της, όχι όμως την αρχιτεκτονική συγκεκριμένων κτηρίων. Αυτό ισχύει και για *εκφράσεις* κτισμάτων, που συνήθως προϋποθέτουν την πραγματική γνώση τους. Χωρίς συμπληρωματικά στοιχεία ή τη σύγκριση με παρόμοια κτήρια που σώζονται ακόμα, είναι και αυτές ακατάλληλες για κάποια αναπαράσταση.

Για να κατανοήσουμε καλύτερα την κατασκευή της Κωνσταντινούπολης ως πόλης είναι σημαντικό να γνωρίζουμε ότι τοπωνύμια, όπως τα *Ναρσού* ή τα *Σοφίας*, συνήθως δεν αναφέρονται σε συνοικίες, αλλά σε συγκεκριμένα κτήρια που χρησιμοποιούνταν ως τοπογραφικά σημεία αναφοράς, και ότι συχνά ένα οικοδόμημα μπορούσε να αντικατασταθεί με ένα άλλο στο ίδιο σημείο.

ΣΩΤΗΡΗΣ ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ - ΠΕΤΡΟΣ ΚΑΨΟΥΔΑΣ

ΤΟ ΤΖΑΜΙ ΤΟΥ ΑΛΛΑΕΝΤΙΝ ΚΕΪΚΟΥΜΠΙΑΝΤ ΣΤΟ ΙΚΟΝΙΟ ΚΑΙ Η ΣΥΛΛΟΓΗ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΩΝ ΣΠΟΛΙΩΝ ΤΟΥ

Μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους το 1204, το βυζαντινό κράτος που μεταφέρθηκε στην Νίκαια ήρθε σε συμφωνία με τους κυριότερους εχθρούς του ως τότε, τους Σελτζούκους του Ρουμ. Η ειρήνη που κράτησε 40 χρόνια επέτρεψε στους Σελτζούκους σουλτάνους να αποδυθούν σε εκτεταμένο πρόγραμμα δημοσίων έργων. Πλήθος τζαμιών, μεντρεσέδων, χανιών (έχουν μετρηθεί 330) κατασκευάστηκαν την εποχή αυτή. Ένα από τα πιο ενδιαφέροντα είναι και το τζαμί που ονομάζεται του Αλλαεντίν Κείκουμπάντ στο Ικόνιο ή Κόννα, όπως λέγεται σήμερα. Βρίσκεται στην βόρεια πλαγιά του ομώνυμου λόφου, στην κορυφή του οποίου σωζόταν έως το 1920 ο ναός του Αγίου Αμφιλοχίου, ο οποίος κατεδαφίστηκε. Το κτήριο έφθασε στις μέρες μας εξαιρετικά παραμορφωμένο λόγω επανειλημμένων επεμβάσεων. Σήμερα περιλαμβάνει μια μεγάλη υπόστυλη αίθουσα στα ανατολικά και ένα θολωτό τμήμα στο οποίο περιλαμβάνεται το μιχράμπ, ήτοι η κατεύθυνση προς τη Μέκκα. Στα βόρεια υπάρχει ευρεία αυλή στην οποία υπάρχει οκτάπλευρο μασωλείο με πυραμιδοειδή κάλυψη στο οποίο είναι θαμμένοι όλοι οι Σελτζούκοι σουλτάνοι πλην ενός. Ένα δεύτερο, ημιτελές και χωρίς κάλυψη παρόμοιο κτήριο βρίσκεται δίπλα. Ο τοίχος της αυλής περιλαμβάνει ένα μνημειώδες τμήμα με δυο πύλες, με χαρακτηριστική Σελτζουκικής εποχής διάταξη. Παρά τις πολλές επιγραφές, η χρονολογία κατασκευής του και ο κτήτορας δεν είναι ασφαλώς προσδιορισμένοι. Για το θέμα μας αρκεί μια γενική χρονολόγηση της α' φάσης του κτηρίου στις αρχές του 13ου αιώνα.

Στο κτήριο αυτό έχει ενσωματωθεί μια σειρά μαρμάρινων σπολίων διαφόρων εποχών. Το υπόστυλο τμήμα στηρίζεται αποκλειστικά σε κίο-

νες και αμφικιόνες ρωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών χρόνων, οι οποίοι παρουσιάζουν ποικιλία μεγεθών, διακόσμου και υλικού. Σποραδικά γίνεται χρήση βάσεων και κιονοκράνων, που τις περισσότερες φορές δεν συνανήκουν με τους κίονες. Το πλήθος και το μέγεθος του υλικού, ιδίως των αμφικιόνων, παραπέμπουν σε περισσότερα του ενός κτήρια, ένα από τα οποία θα πρέπει να ήταν ιδιαίτερα μεγάλων διαστάσεων. Αρχιτεκτονικά μέλη της μεσοβυζαντινής περιόδου έχουν επίσης ενσωματωθεί ως διακοσμητικά τόσο στα δύο οκτάπλευρα οικοδομήματα της αυλής, όσο και στον περίβολο. Η δυτική πρόσοψη του τελευταίου χαρακτηρίζεται από μία σειρά παραθύρων που σχηματίζονται από πολυάριθμους αμφικιονίσκους σε δεύτερη χρήση. Η καταγραφή και ο εντοπισμός της προέλευσης των παραπάνω αρχιτεκτονικών μελών προσφέρει σημαντικές πληροφορίες για το ρωμαϊκό και βυζαντινό Ικόνιο, αλλά και μπορεί να αποσαφηνίσει ερωτήματα σχετικά με την κατασκευή ενός ιδιαίτερα αμφιλεγόμενου μνημείου.

ZEKI BOLEKEN**THE CASE OF UNKNOWN BYZANTINE SCULPTURE REUSED IN OTTOMAN BUILDINGS IN ISTANBUL: A DIFFERENT APPROACH TO THE USE OF SPOLIA IN A NEW CULTURE**

This topic has only recently begun to interest the scholars; research on the use of spolia has mostly focused on its use in late Antique and Byzantine buildings. But there is another aspect of it that is virtually unknown.

For Ottoman Turks who conquered Constantinople, the city became the capital of a new state. Especially from 1453 onwards, the city's rebuilding as a new capital demanded a huge mass of construction material, which included use of material from the previously Byzantine monuments.

The use of spolia, which was quite common in most Islamic states such as that of the Anatolian Seljuks and the principalities (Beyliks) of Asia Minor, but under the Ottomans it has gained a different dimension. The use has different aspects in the earlier and so called "classical" period of Ottoman architecture, which shows change in the concept of its use.

We have recently been carrying out a project on Byzantine material reused in the Ottoman buildings of Istanbul. Much unknown and interesting material has been found. Capitals, column shafts and column bases have been used according to their function. Slabs, soffits –even decorated one– have been used in liturgical furnishings of mosques.

We have already observed that the use of spolia had been quite common in Edirne and Bursa before the conquest of Constantinople. After 1453, the use of spolia continued. However, a color-based arrangement seems to have become one of the rules (e.g. use of the corner columns). Moreover, multicolor marble materials were commonly used in floors, arches and inscriptions.

It is of interesting that the topic has never attracted serious scholarly attention. Careful analysis has shown that the situation is extremely interesting with rich use of material. In our presentation, we will present for the first time the material collected. Those of the Middle Byzantine period in particular are important given the scarcity of the material found in the city. The study of the material itself, of the written sources, and the analysis of their context, gives good information on Ottomans attitudes towards Byzantium and its monuments.

ΕΛΕΝΗ ΓΕΩΡΓΟΥΛΗ

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΚΟΡΙΝΘΟΥ - ΝΕΟΤΕΡΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Στο πλαίσιο εκπόνησης διδακτορικής διατριβής με θέμα: “Η Οθωμανική Κόρινθος, 1458-1829- Πολεοδομία και Αρχιτεκτονική” επιχειρείται η ανάλυση και τεκμηρίωση της οχυρωματικής και κοσμικής αρχιτεκτονικής της περιοχής της Κορίνθου για τη χρονική περίοδο της τουρκοκρατίας.

Για την πολεοδομική οργάνωση και αρχιτεκτονική του οικισμού της Κορίνθου αλλά και του κάστρου Ακροκορίνθου κατά την πρώτη περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας (1458-1687) σημαντική και πλέον αξιόπιστη πηγή αποτέλεσε η μελέτη των σχεδίων Ενετών μηχανικών της περιόδου της Ενετοκρατίας (1687-1715) από τα Αρχεία της Βενετίας, τα οποία συνέβαλαν στη δυνατότητα σχετικά ασφαλούς καταγραφής των σωζόμενων μνημείων εκείνης της περιόδου, σε συνδυασμό με τις μαρτυρίες των περιηγητών.

Η Κόρινθος της τουρκοκρατίας τοποθετείται στους πρόποδες του βόρειου τμήματος του λόφου του κάστρου Ακροκορίνθου και χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη πολλών διάσπαρτων οικιστικών πυρήνων από αγροικίες αλλά και πυργόσπιτα ανάμεσα στα οποία παρεμβάλλονταν περιβόλια και καλλιεργήσιμες εκτάσεις γης. Ο κεντρικός πυρήνας, όπου τοποθετείται και το παζάρι της περιοχής, ταυτίζεται με το εμπορικό κέντρο του σύγχρονου οικισμού. Εντός των τειχών του κάστρου σώζονται τα κατάλοιπα δύο οικισμών, χριστιανών και μουσουλμάνων, καθώς κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας οι κάτοικοι της Κορίνθου διατηρούσαν κατοικίες και στον Ακροκόρινθο για προστασία από τις επιθέσεις πειρατών, οι οποίες όμως σταδιακά εγκαταλείφθηκαν μέχρι την απελευθέρωση της πόλης.

Οι λεπτομερείς απεικονίσεις των περιηγητών οι οποίοι επισκέφθηκαν την περιοχή πριν από τις εκτεταμένες καταστροφές που προκάλεσαν τα πολεμικά γεγονότα της απελευθέρωσης το 1823, σε πολλές περιπτώσεις

οδηγούν σε ταύτιση της θέσης των εικονιζόμενων κτισμάτων μέσα στον σύγχρονο οικισμό. Σε συνδυασμό μάλιστα με τις πρώτες τοπογραφικές αποτυπώσεις που ακολούθησαν παρέχουν τη δυνατότητα είτε τεκμηριωμένης καταγραφής των σωζόμενων κτισμάτων είτε αναπαράστασης εκείνων που έχουν χαθεί.

Λεπτομερή αποτύπωση της τοπογραφίας και της πολεοδομικής οργάνωσης της πόλης της Κορίνθου αμέσως μετά την απελευθέρωση, με επισημάνση των σημαντικότερων σωζόμενων κτισμάτων, παρέχουν τα σχέδια του γάλλου μηχανικού M. Peytier που υλοποιήθηκαν τα έτη 1828-29, στα πλαίσια της Γαλλικής επιστημονικής αποστολής στο Μοριά 1829-1838. Εκεί επιβεβαιώνεται η οργάνωση της πόλης σε μικρές οικιστικές ομάδες- «μαχαλάδες», ενώ συγχρόνως καταγράφονται τα μέχρι τότε σωζόμενα οθωμανικά κτίσματα θρησκευτικής και δημόσιας χρήσης. Η πολεοδομική οργάνωση της πόλης δεν πρέπει να διέφερε κατά πολύ από την περίοδο της Α' τουρκοκρατίας, αφού ο περιηγητής E. Celebi κατά την επίσκεψή του στην Κόρινθο το 1668-9 αναφέρει την ύπαρξη πέντε μαχαλάδων.

Πλούσιο σε πληροφορίες για τον οικισμό της Αρχαίας Κορίνθου, πριν τον καταστροφικό σεισμό του 1858, είναι και το σχέδιο του G.E. Schaubert, "Plan Von Korinthe" του 1831-33, στο οποίο αποτυπώνεται η υφιστάμενη κατάσταση του οικισμού. Ακολουθούν οι αποτυπώσεις και οι αεροφωτογραφίες της δεκαετίας του '70 της Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού, στις οποίες διατηρούνται στοιχεία τα οποία χάθηκαν με την εκτεταμένη ανοικοδόμηση.

Παρόλο που στο παρελθόν έχουν υπάρξει δημοσιεύσεις και αποσπασματικές καταγραφές σχετικά με τα οθωμανικά μνημεία της Κορίνθου, η συγκριτική μελέτη όλων των παραπάνω πηγών, η ενδελεχής επιτόπια έρευνα, αλλά και οι πρόσφατοι καθαρισμοί και ανασκαφικές εργασίες που υλοποιήθηκαν από την 25η ΕΒΑ, εμπλουτίζουν το πλήθος των μέχρι στιγμής γνωστών μνημείων και αποκαλύπτουν νέα στοιχεία, ικανά να συνθέσουν μία πληρέστερη εικόνα της περιοχής εκείνης της εποχής και της εξέλιξής της.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΩΝ. ΓΙΑΝΝΙΤΣΑΡΗΣ

Ο ΙΕΡΟΣ ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΣΤΑΝΑΣ ΑΓΡΑΦΩΝ

Πρόκειται για το καθολικό της ομώνυμης μονής, που ευρίσκεται σε υψόμετρο 827 μ. εντός της κτηματικής περιφέρειας της πρώην κοινότητας Επινιανών, η οποία σήμερα ανήκει στο δήμο Αγράφων του νομού Ευρυτανίας.

Σύμφωνα με τη σωζόμενη λιθανάγλυφη επιγραφή κατασκευάστηκε το 1790. Τυπολογικά ανήκει στους σταυροειδείς μετά τρούλου εγγεγραμμένους ναούς αθωνίτικου τύπου, όπως και ένας σημαντικός αριθμός μεταβυζαντινών ναών της Ευρυτανίας, στην γειτονική περιοχή των Θεσσαλικών Αγράφων. Σε κάτοψη συντίθεται από ένα επίμηκες τετράπλευρο τραπεζοειδές σχήμα, στο οποίο προστίθενται οι κόγχες της νοτιοανατολικής και της βορειοδυτικής πλευράς καθώς και του Ιερού. Το τετράπλευρο έχει μήκος 12,20 μ. στην νοτιοανατολική πλευρά και πλάτος 5,47 μ. στη νοτιοδυτική, επί της οποίας έχει διαμορφωθεί η μοναδική είσοδος του ναού. Αφαιρουμένου του πάχους της τοιχοποιίας που είναι της τάξεως των 0,85 μ., οι προαναφερθείσες διαστάσεις προκύπτουν σε 10,50 μ. και 3,77 μ. αντιστοίχως. Συμπεριλαμβανομένων των τοιχοποιϊών, η συνολική επιφάνεια του ναού είναι της τάξεως των 66,00 μ². Τμήμα του ναού επιφανείας 9,00μ² περίπου εισέρχεται κάτω από τον εφαπτόμενο βράχο.

Ο ναός περιλαμβάνει τους χώρους του νάρθηκα και του κυρίως ναού τμήμα του οποίου αποτελεί το Ιερό Βήμα που διαχωρίζεται από περίτεχνο ξυλόγλυπτο τέμπλο. Ο νάρθηκας καλύπτεται από ασπίδα και τα εκατέρωθεν αυτής ημικυκλικά τόξα. Στη νοτιοδυτική πλευρά του χώρου έχει κατασκευασθεί η θύρα εισόδου που έχει άνοιγμα 0,76 μ., και ύψος 1,56 μ. Ο χώρος του κυρίως ναού καλύπτεται από τον τρούλο, ημικυλινδρικούς και τεταρτοκυλινδρικούς θόλους, καθώς και τεταρτοσφαι-

ρικούς που καλύπτουν τις κόγχες. Το μέγιστο ελεύθερο ύψος του ναού διαμορφώνεται κάτω από την κλείδα του τρούλου και είναι 9,60 μ., ενώ στους ημικυλινδρικούς θόλους που σχηματίζουν τις κεραίες του σταυρού κυμαίνεται από 5,77 έως 5,82 μ. Αντίστοιχα σε 4,42 μ. σχηματίζεται το ύψος στην κορυφή των τεταρτοσφαιρικών θόλων που καλύπτουν τις τρεις (3) μεγάλες κόγχες του ναού. Ο τρούλος, σε κάτοψη σχηματίζει εσωτερικά κύκλο διαμέτρου 1,50 μ. ενώ εξωτερικά οκταγωνικό περίγραμμα με μήκος πλευράς 1,00 μ. Στηρίζεται σε τέσσερις (4) κίονες με διάμετρο 0,42 μ. και τα υπερκείμενα ημικυκλικά τόξα που έχουν όμοιο πλάτος, και καλύπτεται με ασπίδα εσωτερικού ύψους 0,40 μ.

Σχετικά με το σύστημα και τα υλικά κατασκευής του φέροντος οργανισμού, οι τοιχοποιίες έχουν υλοποιηθεί με τοπικούς λίθους. Είναι ημιλαξευμένες και στην εξωτερική τους πλευρά που είναι ανεπίχριστη, περιλαμβάνουν ασβεστόλιθους και μικρό αριθμό ψαμμιτικών λίθων που τοποθετούνται σποραδικά, πλην των γωνιών οι οποίες κατασκευάζονται αποκλειστικά από μεγάλο μεγέθους ασβεστόλιθους. Οι κίονες κατασκευάστηκαν από ψαμμιτικούς λίθους που διαμορφώθηκαν σε σφονδύλους. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η κατασκευή του οκτάπλευρου τρούλου, το σώμα του οποίου εξέχει της στέγης κατά 3,00 μ.. Πρόκειται για περίτεχνη κατασκευή που έχει δομηθεί με τον χαρακτηριστικό τοπικό πριστό πωρόλιθο και είναι ανεπίχριστη εξωτερικά.

Ο ναός αποτυπώθηκε με μία σειρά σχεδίων και φωτογραφιών τον Αύγουστο του 2013.

ΣΤΑΥΡΟΣ ΓΟΥΛΟΥΛΗΣ

ΠΟΡΦΥΡΟΣ ΚΙΟΝΑΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ (330), ΡΟΤΟΝΤΑ ΚΑΙ FORUM ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ (έτος 2 π.Χ.)

Το Forum Augustum της Ρώμης, στρατιωτικό κέντρο της Αυτοκρατορίας [εγκαίνια: 12 Μαΐου 2 π.Χ.] διατυπώνει μία σύνθετη σκηνοθεσία: στο κέντρο τέθριππο του Αυγούστου ως Pater Patriae, τελώντας συμβολικό θρίαμβο εν μέσω αγαλμάτων των Maiores. Είναι Ρωμαίοι “πατέρες του έθνους”, ήρωες και βασιλείς, τοποθετημένοι στις πλάγιες αντικριστές ημικυκλικές στοές που πλαισιώνουν τον ναό του Mars Ultor.

Ανάλογη οργάνωση και ιδεολογία παρουσιάζει το Forum του Κωνσταντίνου στην Κων/πολη [εγκαίνια: 11 Μαΐου 330], χώρος των στρατιωτικών Θριάμβων: στο κέντρο ο πορφυρός κίονας, υψωμένος επάνω στον ιδρυτικό Mundus (=Κόσμος) της πόλεως, ταφικό λάκκο προσφορών και ιδεατό χώρο προγόνων, με το άγαλμα του Κωνσταντίνου, τύπου Απόλλωνα-Ηλίου, στην κορυφή. Δύο ημικυκλικές στοές περιβάλλοντας την ελλειψοειδή πλατεία, αντιπροσώπευαν τις εμβόλους με τις “κοόρτεις” του Κωνσταντίνου (Πάτρια II.45, σ. 174). Το σκηνικό συμπλήρωνε τεράστιος αριθμός ανδριάντων.

Ο Κωνσταντίνος, νέος, αγένειος και ακτινοφόρος, φέρεται να βιώνει αναπαραστατικά μία μνητική κατάσταση, «μετα-ανθρώπινη», συνοδεία Ψυχών [εξού και τα εγκαίνια κατά την ρωμαϊκή ταφική γιορτή Lemuria: 9, 11, 13 Μαΐου]. Αιωρείται σαν να ήταν ιπτάμενος, υπεράνω του Mundus, χώρου που ‘κινούνται’ πρόγονοι. Ο κίονας διαμορφώνει μία εξωτερική προβολή του στον ουρανό, αλλά στην ουσία συγκροτεί ένα δένδρο ζωής [Βλ. ειδική αρχαιολογική μελέτη (Αρχαίος κόσμος έως τον νεοπλατωνισμό): E.O. James, *The Tree of Life*, Leiden 1966. Διδ. διατριβή Ρίζα Ιεσσαί, KBE-BKM-45, 2007]. Είναι έννοια που εκφράζει το μαγικό ‘άγγιγμα’, επαφή/ένωση [βρώσις, πόσις, ιερός γάμος], ή μαγικό ‘πέταγμα’ [Άνοδος, ψυχανωδία] του ανθρώπου εν μέσω ψυχών. Ή μεταμόρφωση/καθιέρωση είτε πραγματικώς μετά θάνατον είτε μνητικώς με συμβολικό θάνατο. Εδώ, βάσει νεοπλατωνικού προτύπου, νοείται ως μνητικός ερχομός από το Επέκεινα. Οπότε το σύνολο εικονίζει τον Κωνσταντίνο (ανα)γεννημένο, συμπαρασύροντας στο

γενέθλιο την Κοσμική πόλη του, αναβιώνοντας την αρχέγονη Κοσμογονία. [Προβλ. *Βυζαντιακά* 18 (1998). *Βυζαντιακά* 19 (1999). *Θεολογία* 85.1 (2014)]. Διαθέτει επομένως δραματοποιημένο χρόνο, κίνηση.

Από τη μνημειακή τέχνη της περιόδου αυτής, χωρίς άλλο διατηρημένο πρόγραμμα, συνάδει το εικονογραφικό πρόγραμμα της Ροτόντας Θεσσαλονίκης, όπου ανάλογη ιπτάμενη μορφή συντελεί ψυχανωδία προς τον έναστρο ουρανό. Η διαφορά με το Forum του Κωνσταντίνου είναι ότι η θέαση νοείται από εσωτερικό χώρο. Εικονίζεται πιθανότατα ένας μεγαλομάρτυρας, ο Αλέξανδρος, ακόλουθος του Γαλερίου (8/9 Νοε., γιορτή *Mundus Patet*) [*Nis and Byzantium*, 13 (2013), 89-100. *Μνημείο και Περιβάλλον*, 13, 2015], ενώπιον είκοσι Μαρτύρων-στρατιωτών. [Ανάλογο πρόγραμμα: παρεκκλήσιο Αγίου Βίκτωρα της Αμβροσιανής βασιλικής Μιλάνου]. Ο κυκλικός ναός-Μαρτύριο λειτουργεί ως *mundus*-σύμβολο κόσμου, λόγω του ταφικού χαρακτήρα της χριστιανικής λειτουργίας. Σχηματικά το πρόγραμμα αναπαρίσταται ως εξής (Κίονας Κων/πολης-Ροτόντα):

<i>Θέση:</i>	κορυφή κίονα	κορυφή θόλου
<i>Μορφή:</i>	νέος, αγένειος χωρίς ένδυμα ακτίνες κεφαλής ακόντιο / δεξιό χέρι	νέος (:) ανεμίζον ένδυμα φωτοστέφανος χειρονομία παντοδυναμίας
<i>Συμβολικό πεδίο:</i>	σφαίρα με Νίκη / αριστερό χέρι	σταυρός/σκήπτρο
<i>Χρόνος:</i>	ιδρυτικός <i>mundus</i> Lemuria / 11 Μαΐου Lemures οικογένειας	κυκλικός ναός/μούνδος Mundus Patet 8/9 Νοεμβρίου Manes / Ψυχές
<i>Τελετή:</i>	κίνηση στο δένδρο της ζωής κάθοδος/γέννηση επικύρωση 2 έμβολοι-στοές στρατιώτες κοόρτεων σκηνής Κων/νου αγάλματα μυητική (ανα)γέννηση (ζωντανού)	κίνηση στο δένδρο της ζωής άνοδος αναγόρευση/acclamatio αρχιτεκτονήματα 4 άγγελοι φρουροί 20 Μάρτυρες - στρατιώτες αναγέννηση (νεκρού)

Διαπιστώνεται συγγένεια εικονογραφίας Ροτόντας και Forum Κων/πόλεως -σε αναφορά προς το Ρωμαϊκό Forum Augustum. Πρόκειται για σύγχρονα εικαστικά σύνολα;

JASMINA S. ĆIRIĆ - RÉMI TERRYN

SEA WALL OF THE PHILANTROPOS MONASTERY
IN CONSTANTINOPLE: BRICKWORK DECORATION
AND ITS MEANING IN PALAEOLOGAN ART

Questions pertaining to the meaning of the brickwork ornaments and its substance became the key for understanding the notion of Palaeologan art and the way that materials were linked through its transformative forces. Regarding brick composition preserved in preserved examples of last phase of Constantinopolitan architecture art historians followed the convention and used term ‘aniconic’ to designate the nature of the wall exterior articulation: system of semiotic signifiers disguised as non-figural representations. Caused by *previous visual-conceptual experience of modern viewers*, that ‘aniconic’ decoration had no meaning in theory of Byzantine art, but precisely this so-called absence of narrative voice allows aniconic decoration to play important role in architecture: it structures the meaning of visual communication, directs the beholder to understand what is seen in a particular way. Heaving in mind the question of *what* is seen and *what the observer is taught to see* it is possible to understand the «messages» represented with brickwork geometric ornaments, insufficiently identified as «aniconic decoration» in Late Constantinopolitan art and architecture.

Sea Wall of the Philantropos monastery in Constantinople (into the Theodosian walls in the easternmost part) is adorned with ornamental symmetria: zigzags, diamond, meanders, swastikas, various whirling discs (flat and convex), Latin type of brick rosettes, Life giving Tree and specifically heraldic signs based on swastika. These visual devices, the same as at the south church of Constantine Lips, north façade of Christ the Chora and south façade of Pammakaristos church possess tangible sacred *container* of God’s divine beauty and its ornamental transformative possibili-

ties. Brickwork ornaments executed at Sea Wall of the Philantropos Monastery not only shaped *the meaning of usage of antiquity but also visual communication* of beholder. Being not only part of the Palaeologan heraldic device than a metaphorical armor to be worn by the observer, *ornaments* became semantic phenomena which like the labyrinth / maze clothed not only exterior but as will be shown in different media interior furnishings of the church. It girds mind's eye upon the words, the faithful as homo viator during the march toward everlasting life as confirmed in written sources as path of labyrinth in connection with the rite of passage and divine presence during the Baptism. As a schemata of the Late Byzantine understanding of the act of seeing, of *materializing of the Word - Logos*, the spatial and narrative shifts of the brickwork ornaments at the Philantropos visually equal to the façade of Constantine Lips Monastery invited a transformation of the identity: *from viewer of narrative* - mind placed in the performative space, to the space itself - to *participant* in liturgy 'thingness', underlying exegetic reality (hypostasis) that supports, flicker and reveal a pronounced relationship based on the visual impact and its placement.

Mazes and solar disci at the Sea Wall of the Philantropos monastery represent the medieval metaphor which observed earthly life as a journey. Beholding of these visual labyrinths read at the wall closely connected traps, wrong turnings and blind alleys, through which Christ has threaded the pathway to Salvation.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΑΚΗΣ

«ΑΥΞΗ [ΣΑΡΙΑ], ΟΙΚΟΔΟΜΟΥΜΕΝΗ ΩΣ ΠΟΛΙΣ». Ο ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΣ ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΠΑΛΑΤΙΑ ΤΗΣ ΝΗΣΟΥ ΣΑΡΙΑΣ: ΝΕΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στην ανακοίνωση παρουσιάζονται τα επιφανειακά κατάλοιπα του αρχαίου παραθαλάσσιου οικισμού στη θέση Παλάτια της νήσου Σαρίας (βορείως της Καρπάθου). Περιγράφεται και αναλύεται συνοπτικά ο εντυπωσιακός αριθμός παλαιοχριστιανικών και άλλων μνημείων στα οποία συμπεριλαμβάνονται: οχυρωματικό τείχος, τουλάχιστον πέντε παλαιοχριστιανικές βασιλικές, λουτρά, δεξαμενές, μνημειακή νεκρόπολη και τμήματα αρχαίου οικισμού. Ιδιαίτερη έμφαση δίδεται ωστόσο στην κατηγορία των πολυάριθμων μονόχωρων κτισμάτων με συνήθως οξυκόρυφη ή ημικυκλική στέγη, τα οποία είχαν παλαιότερα ερμηνευθεί ως μεσαιωνικές οικίες των Σκοτεινών αιώνων (Μουτσόπουλος), μικρές δεξαμενές ή τάφοι. Υποστηρίζεται με νεότερα στοιχεία ότι πρόκειται, στην πλειοψηφία τους, για υστερορωμαϊκά ταφικά μνημεία, η χρήση των οποίων επεκτείνεται μέχρι και τον 20^ο αιώνα. Στη συνέχεια, επιχειρείται να δοθούν απαντήσεις αναφορικά με την εντυπωσιακή ανάπτυξη του οικισμού κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο σε σχέση με τον ρόλο των νησιών του νοτιοανατολικού Αιγαίου ως ενδιάμεσων σταθμών διακίνησης προϊόντων κατά την ύστερη αρχαιότητα και σε αντιπαράβολή με ανάλογα παραδείγματα παραθαλάσσιων οικισμών από τον ευρύτερο αιγαιακό χώρο και από τις νότιες ακτές της Μικράς Ασίας. Σκιαγραφείται τέλος εν συντομία η ιστορία της νήσου Σαρίας διαχρονικά και αναδεικνύεται η σημασία της συγκεκριμένης θέσης ως ενός μοναδικού αρχαιολογικού παλίμψηστου του αιγαιακού χώρου.

ΕΛΕΝΗ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΥ

**ΤΕΧΝΗ ΚΑΙ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΕΣ ΠΟΜΠΕΣ ΣΤΗΝ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ ΚΑΤΑ ΤΗ ΜΕΣΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΠΟΧΗ.
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΨΗΦΙΔΩΤΟΥ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ
ΚΑΙ ΤΟΥ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ ΣΤΗΝ ΑΓΙΑ ΣΟΦΙΑ**

Ένα από τα λιγότερο μελετημένα αλλά αναμφίβολα από τα πιο αιγιματικά εικονιστικά ψηφιδωτά στην Αγία Σοφία Κωνσταντινουπόλεως είναι αυτό του τυμπάνου του νοτιοδυτικού προθαλάμου. Το έργο απεικονίζει τη Θεοτόκο Βρεφοκρατούσα, πλαισιωμένη από το Μεγάλο Κωνσταντίνο και τον Ιουστινιανόπου της προσφέρουν ομοίωμα της Πόλης και της Αγίας Σοφίας αντίστοιχα. Η δυσκολία ερμηνείας του ψηφιδωτού έγκειται στο γεγονός ότι δεν είναι μία τυπική παράσταση δωρητών που μνημονεύει την ευσέβεια και τη γενναιοδωρία τους. Δύο ολόκληροι αιώνες χωρίζουν τους εικονιζόμενους αυτοκράτορες, ενώ η τεχνοτροπία και η τεχνική του ψηφιδωτού υποδεικνύουν χρονολόγηση μεταγενέστερη του έκτου αιώνα, εποχή της βασιλείας του Ιουστινιανού.

Το μήνυμα που περνά μέσα από το ψηφιδωτό έχει μία επιπλέον διάσταση, η οποία δε γίνεται εύκολα αντιληπτή από το σύγχρονο θεατή, και η οποία είναι άμεσα συνδεδεμένη με την ιδιαίτερη χρήση του νοτιοδυτικού προθαλάμου κατά τη διάρκεια αυτοκρατορικών τελετουργικών πομπών στην Πόλη. Μέσα από ανάλυση του έργου «Περί βασιλείου τάξεως» του Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου (944-959), προκύπτει ότι αυτή η αίθουσα προσέφερε απευθείας πρόσβαση από το Μέγα Παλάτιον στο ναό για τον αυτοκράτορα και τη συνοδεία του, ενώ ταυτόχρονα εξυπηρετούσε ένα δεύτερο σκοπό. Ήταν το λεγόμενο «μητατώριο» που βρισκόταν σε γειτνίαση με την «Ωραία Πύλη». Εκεί υψηλόβαθμοι αξιωματούχοι (πραιπόσιτοι) αφαιρούσαν το στέμμα του αυτοκράτορα, ως ένδειξη σεβασμού προς το Θεό, εισέρχονταν στο νάρθηκα και συνέ-

χιζαν την πομπή έως τον κυρίως ναό. Λαμβάνοντας υπόψη τον ιδιαίτερο ρόλο του νοτιοδυτικού προθαλάμου και μέσα από μια εικονογραφική ανάλυση της παράστασης, προτείνεται μια νέα ερμηνεία του ψηφιδωτού άμεσα συνυφασμένη με τις αυτοκρατορικές τελετές στη Βασιλεύουσα.

ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ ΔΙΑΜΑΝΤΗ

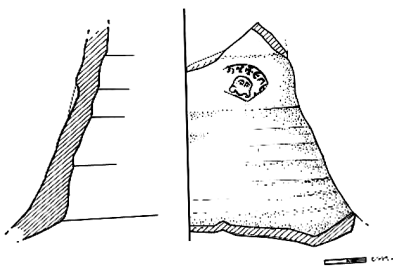
ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΕΙΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΩΝ ΚΑΙ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΑΞΙΩΜΑΤΟΥΧΩΝ ΣΕ ΕΝΣΦΡΑΓΙΣΤΟΥΣ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥΣ ΑΜΦΟΡΕΙΣ

Οι αμφορείς αποτελούσαν το κύριο σκεύος μαζικής μεταφοράς αγαθών της καθημερινής διατροφής και διακινούνταν ακολουθώντας τους εμπορικούς δρόμους του θαλάσσιου δικτύου της αυτοκρατορίας μεταξύ των θέσεων παραγωγής (Μικρά Ασία, Κύπρο, Αιγαίο, Παλαιστίνη, κ.ά.), και των θέσεων κατανάλωσης του περιεχομένου τους σε όλη τη Μεσόγειο. Οι κρατικές ανάγκες για την προμήθεια του πληθυσμού της Κωνσταντινούπολης και του στρατού κυρίως σε κρασί και λάδι ήταν αποφασιστικός λόγος για τον έλεγχο αυτού του δικτύου διακίνησης βασικών προϊόντων διατροφής (αννάνα). Στην παρούσα ανακοίνωση παρουσιάζονται οι τρόποι που αντανakλάται αυτό το συγκεντρωτικό κρατικό ελεγκτικό σύστημα στα σφραγίσματα των πρωτοβυζαντινών αμφορέων.

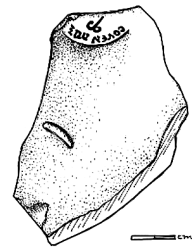
Η συστηματική έρευνα των σφραγισμάτων αυτών έχει ξεκινήσει τα τελευταία χρόνια με τον εντοπισμό του μοναδικού ως τώρα γνωστού εργαστηρίου παραγωγής ενσφράγιστων πρωτοβυζαντινών αμφορέων στην Αλάσαρνα της Κω από το Πανεπιστήμιο Αθηνών. Αν και τα σφραγίσματα συναντώνται σπανιότατα στους αμφορείς, έχουν εντοπιστεί πάνω από 30 στην Αλάσαρνα, μόλις 3 στην Κωνσταντινούπολη, 1 στο ναυάγιο του Yassi Ada του 7ου αι., 1 στην τουρκική ακτή Kameriye Ada, 1 στη Ρόδο, 1 στη Γερόνησο, 2 στην Αλεξάνδρεια, 1 στην Πνύκα και πρόσφατα δημοσιεύτηκαν άλλα 4 από την Αγορά της Αθήνας. Οι ενσφράγιστοι αμφορείς ανήκουν στον τύπο των ωοειδών αμφορέων γνωστών ως τύπου 13 (LRA 13) ή «βυζαντινών αμφορέων» και χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 6ου και έως τουλάχιστον τα μέσα του 7ου αι. Με βάση σχετικά σωζόμενα παραδείγματα, όπου σώζεται όλη η περίμετρος του λαμού, υποδεικνύεται ότι οι ενσφράγιστοι αμφορείς έφεραν συνήθως δύο κυ-

κλικού σχήματος σφραγίσματα. Ως προς το περιεχόμενό τους τα σφραγίσματα μπορούν να κατηγοριοποιηθούν σε αυτά που φέρουν απεικόνιση του αυτοκράτορα (σχ. 1, Αλάσαρνα-Κως) και κεφαλαιογράμματη επιγραφή περιμετρικά που αφορά σε τίτλους αξιωματούχων (επάρχων) και σε παραδείγματα με ένα σταυρόσχημο (αυτοκρατορικό;) μονόγραμμα (σχ. 2, Αλάσαρνα Κως) και κεφαλαιογράμματη επιγραφή περιμετρικά όπου αναφέρονται τίτλοι αξιωματούχων (κομμερκιαρίων;). Οι αυτοκράτορες κρατούν αποκόμβιο και σταυρόσχημο σκήπτρο, παλαιά υπατικά σύμβολα τα οποία, μετά το 541 που ο Ιουστινιανός κατάργησε το αξίωμα του υπάτου αναλαμβάνοντάς το ο ίδιος, χρησιμοποιούνται από τους αυτοκράτορες έως και τον Φωκά, όπως φαίνεται σε μεγάλες σειρές νομισμάτων τους. Με βάση τη σύγκριση με τα νομίσματα αυτά προτείνεται η ταύτιση των αυτοκρατόρων στα σφραγίσματα των αμφορέων με τον Τιβέριο Β΄, τον Μαυρίκιο και τον Φωκά. Με βάση δε ιστορικές πηγές προτείνεται η ταύτιση των αναφερόμενων επάρχων με τον Quaestor Exercitus.

Η πρακτική αυτή κρατικού ελέγχου των αμφορέων και του περιεχομένου τους με σφραγίσματα που φέρουν τη μορφή αυτοκρατόρων και επιγραφές με τίτλους αξιωματούχων απαντά και σε άλλα δύο εμπορικά είδη, επίσης πρωτοεμφανιζόμενα στον 6ο αι., στα αργυρά σκεύη κρατικών εργαστηρίων και στα μολυβδόβουλα των κομμερκιαρίων.

Σχ. 1

Σχ. 2

IVANA JEVTIC

CONSTANTINOPLE AFTER 1261: CONTEXTUALIZING THE RESTORATION OF THE CITY UNDER MICHAEL VIII PALAIOLOGOS

In contrast to abundant scholarship written about the topography and urban physiognomy of Constantinople in Late Antique and Middle Byzantine periods, the development of the city during the last Byzantine phase has largely been neglected. At the same time, existing work on the topography of Palaiologan Constantinople calls for further exploration of the history and monuments of the Byzantine capital after 1261. Furthermore, modern methods of documenting and mapping urban environments, together with discoveries of new archaeological/architectural/ artistic material, provide more solid framework to explore and to understand better Palaiologan Constantinople. This paper is one step in that direction and it takes as its starting point the restoration of the city under Michael VIII Palaiologos.

Contemporary historians and orators alike praised the first Palaiologan emperor for setting out to restore the appearance and prestige of the capital. As practically nothing survives that can be surely attributed to Michael VIII Palaiologos direct patronage in the city, it is challenging to comprehend fully what his efforts to restore Constantinople to its former glory actually represented: what would have been their material expression in the cityscape, what were the emperor's choices in terms of type of monuments and buildings built or restored, their appearance or areas of the city that were targeted are some of the issues waiting for proper evaluation. By questioning the evidence that written sources, the surviving monuments and archaeological material provide, this paper aims to shed a new light on the restoration initiatives of Michael III Palaiologos, attempts to contextualize their insertion into the existing urban tissue and their impact on the consequent development and topography of Constantinople, as well as to correlate these to political, cultural and artistic life at the time.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΑΠΑΝΔΡΙΤΗ

ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΕΠΙΤΑΝΗΣΙΑΚΗΣ ΛΙΘΟΓΛΥΠΤΙΚΗΣ (17ος - 19ος αι.): Ο ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΟΣ ΤΥΠΟΣ ΤΕΜΠΛΟΥ

Την περίοδο της Βενετοκρατίας η πλειονότητα των λίθινων ή σπανιότερα μαρμάρινων κερκυραϊκών τέμπλων παρουσιάζει κοινά τυπολογικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά. Ουσιαστικά, δημιουργείται ένα ιδίωμα βασισμένο στη συνήθη τυπολογία των τέμπλων σε ζώνες, αλλά με κύριο γνώρισμα την επιρροή από τη δυτική αρχιτεκτονική των όψεων. Ο κερκυραϊκός τύπος τέμπλου εμφανίζεται στην αστική τέχνη τον 17ο αι., γενικεύεται και χαρακτηρίζει ολόκληρο τον 18ο αι. τόσο στη νησιώτικη πρωτεύουσα όσο και στην περιφέρεια και εξακολουθεί να εφαρμόζεται με την ίδια δυναμική στους νεότερους χρόνους.

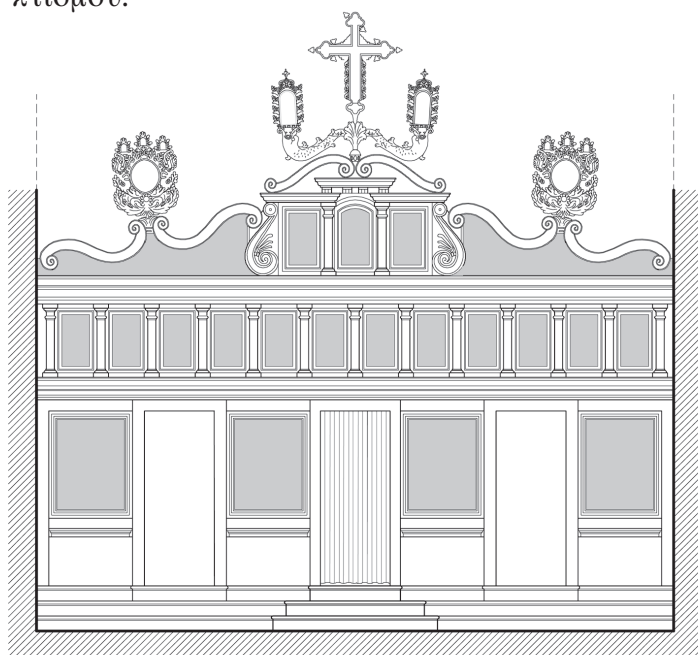
Καινοτομία αποτελεί ο κορμός, ο οποίος, σε αντίθεση με το αρχέτυπο της δοκού επί στύλων, έχει ως κεντρική ιδέα μία όψη με τρεις θύρες. Μάλιστα, στο πλαίσιο ενός ακαδημαϊσμού διακρίνεται ένας κανονικός ρυθμός με την έννοια της ακολουθίας θυρών και δεσποτικών εικόνων σε αυστηρά εναλλασσόμενα διαστήματα. Επίσης, απομακρυσμένη από τη συνήθη γλυπτική προσέγγιση των ελλαδικών τέμπλων είναι η επίστεψη, στην οποία γενικεύεται μια δομική μορφή οικίσκου (με τρία διάχωρα), που αποκτά λειτουργικό ρόλο, καθώς φιλοξενεί το τρίμορφο της Δέησης. Συχνά, εκατέρωθεν του οικίσκου προστίθενται «παραπέτα», συνήθως ξύλινα επιζωγραφισμένα, στα όρια των οποίων χαράσσονται δύο συνεχόμενες διπλές έλικες. Ουσιαστικά, στον κερκυραϊκό τύπο αναπαράγεται μέσα από μια απλουστευτική διαδικασία η πρόσοψη των βασιλικών της Ιταλίας, ιδίως των τρίκλιτων με υπερυψωμένο κλίτος, καθώς και ο χειρισμός της κλιμάκωσης του περιγράμματός τους με ζεύγη διπλών ελίκων εκατέρωθεν, όπως διατυπώθηκε σε πλήθος έργων από την Αναγέννηση έως το όψιμο Μπαρόκ.

Τα αστικά τέμπλα διακρίνονται σε 2 ομάδες με χρονική συνέχεια και στιλιστική εξέλιξη. Τα πρώιμα τέμπλα (της Παναγίας Αντιβουνιώτισσας,

του Αγίου Ιωάννη Πρόδρομου στις Στέρνες και του Αγίου Γεωργίου στο Παλιό Φρούριο), τα οποία χρονολογούνται στον 17ο αι. (κυρίως στο β' μισό), χαρακτηρίζονται από έντονο ακαδημαϊσμό και την απουσία ανάγλυφου διακόσμου, ενώ στοιχείο πρωιμότητας αποτελεί και το χαμηλό ύψος τους. Τα οψιμότερα μπαρόκ τέμπλα των αρχών του 18ου αι. (του Παντοκράτορα και της Παναγίας Κρεμαστής) εξακολουθούν να είναι χαμηλά, αλλά έχουν ως κύριο γνώρισμα την πληθωρική του διακόσμου που καλύπτει όλες τις επιφάνειες.

Τον 18ο αι., παράλληλα με τα αστικά μπαρόκ τέμπλα, εντοπίζεται ένα σύνολο εκτός πόλης, στο οποίο αποκρυσταλλώνεται μια περισσότερο μπαρόκ προσέγγιση του κερκυραϊκού τύπου με χαρακτηριστικές τις αναδιπλώσεις των θριγμών, τη γλυπτική αντιμετώπιση του οικίσκου της επίστεψης, καθώς και το δυτικότερο θεματολόγιο του διακόσμου. Επιπλέον, εφαρμόζεται η παραλλαγή του ψηλού τέμπλου.

Τον 19ο αι. συνεχίζει φθίνουσα η παράδοση του κερκυραϊκού τύπου, ενταγμένη στις διαδικασίες μιας λαϊκής τέχνης χωρίς τη στιλιστική επίδραση των νεωτερικών τάσεων του νεοκλασικισμού και του εκλεκτισμού.

0, 1, 2 M

εικ. 1 Κέρκυρα, πόλη, Αγ. Ιωάννης ο Πρόδρομος.
Τέμπλο, Οψη.
[αποτύπωση - σκέυση: Αν. Καπανόριτη]

ΦΛΩΡΑ ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ - ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΔΕΛΛΑΠΟΡΤΑ

ΘΑΛΑΣΣΙΕΣ ΠΥΛΕΣ, ΛΙΜΑΝΙΑ ΚΑΙ ΣΚΑΛΕΣ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΧΑΡΤΕΣ ΚΑΙ ΧΑΡΑΚΤΙΚΑ

Είναι γνωστό στις βυζαντινές πηγές ότι στην Κωνσταντινούπολη διεξάγονταν καθημερινά πλήθος εμπορικών συναλλαγών, οι οποίες ως επί το πλείστον εξυπηρετούνταν στα λιμάνια και στις σκάλες που διαμορφώνονταν στα θαλάσσια τείχη προς την πλευρά του Κεράτιου κόλπου αλλά και στη θάλασσα του Μαρμαρά. Εκτός από το λιμάνι του Βουκολέοντα που φαίνεται πως ήταν σε χρήση αποκλειστικά από την αυτοκρατορική οικογένεια, μέχρι σήμερα έχουν καταγραφεί από τους ιστορικούς και άλλα λιμάνια, εμπορικής κυρίως χρήσης, όπως το Προσφόριον και Νεώριον -όπου υπήρχαν και νεώρια- στον Κεράτιο κόλπο καθώς και το λιμάνι του Ιουλιανού/Σοφίας και του Θεοδοσίου/Καίσαρα στη θάλασσα του Μαρμαρά. Παράλληλα, σε όλη την ακτή της Κωνσταντινούπολης και κυρίως στην πλευρά του Κεράτιου αναπτύχθηκαν και σκάλες (Επτάσκαλον, Scala Chalcedoniensis) όπου εξυπηρετούνταν κυρίως μικρής κλίμακας εμπορικές συναλλαγές. Οι σκάλες αυτές συνδέονταν με αντίστοιχες πύλες των θαλασσιών τειχών, οι οποίες ενίοτε καταγράφονται ονομαστικά στους χάρτες, πορτολάνους και τα χαρακτηριστικά της εποχής.

Από τον Cristoforo Buondelmonti που επισκέφτηκε την Κωνσταντινούπολη και συνέταξε το πρώτο νησολόγιο το 1420 μέχρι τον 19ο αιώνα παρήχθησαν αρκετοί χάρτες, πορτολάνοι και χαρακτηριστικά, όπως του Hartmann Schedel (1453), του Giovanni Andrea Vavassore (1520) που αποτυπώνουν τη μορφή που είχε η πόλη τουλάχιστον από τον 15ο αιώνα και εξής. Αυτοί οι χάρτες και τα χαρακτηριστικά αποτελούν πολύτιμη πηγή για την αναζήτηση της μορφής των τειχών με τις αντίστοιχες πύλες, των λιμανιών και των σκαλών που υπήρχαν στη βυζαντινή Κωνσταντινούπολη. Παρά το γεγονός ότι κάποια από τα λιμάνια είχαν καταστραφεί ή εγκαταλειφθεί πριν τον 15ο αιώνα, η θέση τους σημειώνεται και γι' αυτό η μαρτυρία των χαρτών και των χαρακτηριστικών είναι πολύτιμη στο βαθμό που αποτελεί πηγή για την ταύτιση πυλών, λιμανιών και σκαλών.

ΓΙΑΝΝΗΣ Α. ΚΑΡΑΤΖΟΓΛΟΥ

ΑΓ. ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΑΛΙΟΥΡΙΟΥ ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ: ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ ΜΕ ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Από τις εργασίες της Ζ' Ε.Β.Α. το 1995 αποκαλύφθηκε ότι ο ναός του Αγ. Γιάννη στο Παλιούρι, για τον οποίο είχε θεωρηθεί αρχικά ότι μόνον ο ανατολικός του τοίχος ανήκει στη βυζαντινή εποχή («Αρχική έρευνα στον Αγ. Γιάννη Παλιουρίου Καρδίτσας», *14ο Συμπόσιο ΧΑΕ, Περιλήψεις*, σ. 17, 18), παρουσιάζει πολλά στοιχεία τα οποία οδηγούν στο συμπέρασμα ότι και τα κάτω μέρη των τοίχων του κυρίως ναού, αλλά και του νάρθηκα ανήκουν σε βυζαντινές φάσεις («Νεότερα στοιχεία για τον Αγ. Γιάννη Παλιουρίου Καρδίτσας», *22ο Συμπόσιο ΧΑΕ, Περιλήψεις*, σ. 47).

Κατά τη σύνταξη (2002) της μελέτης συντηρήσεως, αποκαταστάσεως και διαμορφώσεως του περιβάλλοντος χώρου του ναού από το γραφείο «Στ. Μαμαλούκος - Αν. Καμπόλη-Μαμαλούκου και Συνεργάτες» και τον γράφοντα, προέκυψαν νέα στοιχεία:

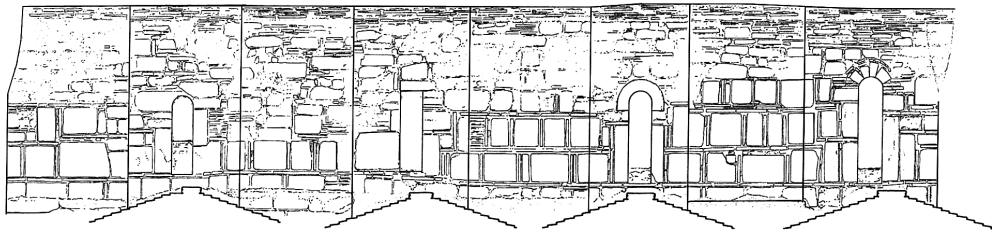
1. Η νότια θύρα στο κτιστό τέμπλο δεν είναι αρχική και το διακονικό δεν επικοινωνούσε με τον κυρίως ναό, αλλά μόνον με το Ιερό Βήμα, πράγμα που συμβαίνει λ.χ. στην Πόρτα - Παναγιά και άλλους βυζαντινούς ναούς.

2. Πίσω από τις δύο δυτικές αντηρίδες της νότιας όψης βρέθηκαν τα κάτω τμήματα παραστάδων με πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία, κάτι που υποδηλώνει ότι αρχικά η νότια καμάρα προεκτεινόταν 10 περίπου εκ. έξω από το νότιο τοίχο.

3. Κατά την εφαρμογή της μελέτης (2006) και μετά την καθαίρεση από το τύμπανο του τρούλου των σαθρών επιχρισμάτων, φάνηκε ότι οι αρχικές εξωτερικές επιφάνειές του ήσαν δομημένες με το πλινθοπερίκλειστο σύστημα τοιχοποιίας μέχρις ύψους 0,90 έως 1,20 μ. από τους αντίστοιχους κορφιάδες (βλ. σχήμα).

Στο επάνω τμήμα του τυμπάνου το πλινθοπερίκλειστο είχε καταπέσει και αντικατασταθεί από αμελή τοιχοποιία. Δεν είναι ωστόσο γνωστό αν είχε καταπέσει και το φέρον ημισφαίριο του τρούλου. Από τα προηγούμενα διαφαίνεται ότι παρά τις διάφορες επεμβάσεις, το μεγαλύτερο μέρος του κτηρίου ανήκει στη βυζαντινή περίοδο. Σημειώνεται ότι ο ναός παρουσιάζει ομοιότητες με τον Αγ. Γεώργιο Ακραιφνίου Βοιωτίας (14ος αι.) και άλλους ναούς της ευρύτερης περιοχής, ως προς την τοιχοποιία, το ιδιόρρυθμο παράθυρο του ιερού κ.α.

Επειδή κάποια στοιχεία φαίνεται να έχουν χαθεί, μία έρευνα κάτω από τη νεότερη τοιχογραφία του Παντοκράτορα, καθώς και η μελέτη των δύο τουλάχιστον φάσεων της τοιχογράφησης του ναού, μπορεί να δια φωτίσει τις φάσεις της ιστορίας του. Κατόπιν των ανωτέρω, καταβάλλεται προσπάθεια να διασαφηνιστεί η αρχική μορφή του κτηρίου, να συσχετιστεί το μνημείο με το ευρύτερο γεωγραφικό και ιστορικό του πλαίσιο και να χρονολογηθεί κατά το δυνατόν ακριβέστερα.

ΒΑ

Β

ΒΑ

Δ

ΝΑ

Ν

ΝΑ

Α

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΣΤΑΜ. ΚΑΤΣΑΦΑΛΟΣ

BYZANTINΗ ΜΑΝΗ. ΕΚ ΝΕΟΥ ΑΝΑΓΝΩΣΗ ΑΦΙΕΡΩΜΑΤΙΚΩΝ ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ. ΔΩΡΗΤΕΣ ΚΑΙ ΑΓΙΟΓΡΑΦΟΙ. ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΗΣ ΜΕΣΑ ΜΑΝΗΣ, ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ 13ου ΑΡΧΕΣ 14ου ΑΙ.

Τα στοιχεία που έχουμε από τις λόγιες πηγές για τη μικρή κοινωνία της βυζαντινής Μάνης, ιδιαίτερα την εποχή μετά το πέρασμα, το 1262, από τους Φράγκους στη Βυζαντινή κυριαρχία, είναι τόσο περιορισμένα όσο και έμμεσα. Στον αντίποδα αυτού, πρώτης γραμμής ενδείξεις για τις δραστηριότητες της κοινωνίας αυτής προσφέρουν οι κτητορικές/αφιερωματικές επιγραφές στους ναούς της, οι οποίες δυνητικά αναδεικνύονται σε δεξαμενές πολύτιμων πληροφοριών. Ακριβώς αυτός είναι, παράλληλα με την από αρχαιολογικής σκοπιάς θεώρηση, ο λόγος για τον οποίο τα τελευταία χρόνια οι κτητορικές επιγραφές της Μάνης αντιμετωπίζονται σαν ξεχωριστό και ιδιαίτερα σημαντικό κομμάτι μιας ντόπιας οιοονεί εκκλησιαστικής γραμματείας. Αρνητική παράμετρο αποτελεί το δυσανάγνωστο, λόγω της κακής κατάστασης, πολλών από αυτές, πραγματικότητα η οποία οδήγησε αρκετές φορές σε επιφανειακές αναγνώσεις και σε παρερμηνείες ή και παραλείψεις, με αποτέλεσμα η «προβολή» του περιεχομένου τους στην περιγραφή του κοινωνικού γίγνεσθαι της εποχής να είναι περιορισμένη ή αμφιλεγόμενη. Μεγαλύτερα ή μικρότερα τμήματα μένουν ακόμη και σήμερα άγνωστα, αδιάβαστα ή συσκοτισμένα. Πεποίθηση του γράφοντα είναι ότι σε επιγραφές στις οποίες μόνο σπαράγματα είναι δυνατόν σήμερα να αναγνωριστούν, ή και σε σποράδην ψήγματα, υπάρχει υλικό για ιστορική «αξιοποίηση».

Η παρούσα εργασία είναι το αποτέλεσμα πολύμηνης έρευνας σε οκτώ βυζαντινές εκκλησίες οι οποίες επαναγιογραφήθηκαν μετά το 1262 έως και τις αρχές 14ου αιώνα και στις οποίες λόγω φθοράς ή εξ αιτίας άλλων λόγων, η ανάγνωση των αφιερωματικών/κτητορικών επιγραφών

υπήρξε μέχρι σήμερα ατελής, ή δεν υπήρξε καθόλου. Ξαναδιαβάζονται, μεταγράφονται και κατ' αρχήν αναλύονται είκοσι δύο επιγραφές. Η επανεξέταση αυτή προσφέρει νέα στοιχεία και πληροφορίες για τους δωρητές των ναών και τους αγιογράφους, καθώς και για την μικρή κοινωνία γύρω από το κάστρο της Μεγάλης Μαιίνης, τους κατοίκους της και τις συνήθειές τους την εποχή εκείνη. Μεγάλη βοήθεια στην έρευνα έχει προσφέρει η αναδίφηση πληθώρας σχετικών γενικών εργασιών καθώς και ειδικών άρθρων, που στο παλαιότερο, αλλά και στο πρόσφατο παρελθόν, έχουν δει το φως της δημοσιότητας.

Πρακτικά η προκειμένη παρουσίαση πρέπει να αντιμετωπισθεί ακριβώς σαν παράθεση ευρημάτων και αναφορά επί των συμπερασμάτων έρευνας επί του πεδίου, η οποία έγινε με σκοπό τον ερανισμό στοιχείων τα οποία είχαν στο παρελθόν παραβλεφθεί καθώς και την επανεκτίμηση υπαρχόντων και από παλαιότερα γνωστών, τα οποία για διάφορους λόγους είχαν πλημμελώς εξετασθεί ή αξιολογηθεί.

ΑΝΔΡΟΜΑΧΗ ΚΑΤΣΕΛΑΚΗ

ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΣΤΗΝ ΕΥΒΟΙΑ: Η ΠΑΝΑΓΙΑ ΠΕΡΙΒΛΕΠΤΟΣ ΣΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΑ

Σε μικρή απόσταση από τον ιστορικό οικισμό των Πολιτικών στην κεντρική Εύβοια, μέσα σε κατάφυτη χαράδρα του Κοτυλαίου όρους, βρίσκεται η τιμώμενη στη μνήμη της Κοίμησης της Θεοτόκου βυζαντινή μονή, γνωστή και ως Παναγία Περιβλεπτος. Σήμερα από το συγκρότημα σώζεται μόνον τμήμα του περιβόλου και το καθολικό. Ο ναός, χτισμένος αρχικά στον τύπο του σύνθετου τετρακιδίου σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλο, έχει υποστεί εκτεταμένες μεταγενέστερες επεμβάσεις, πιθανόν κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, που αλλοίωσαν την αρχική του μορφή. Στις μέρες μας οι καταστροφικοί σεισμοί που σημειώθηκαν στην περιοχή το 2003 προκάλεσαν σημαντικές βλάβες και έντονες ρηγματώσεις, επηρεάζοντας σε μεγάλο βαθμό και τη στατικότητα του κτηρίου, ενώ πιο πρόσφατα πυρκαγιά επιδείνωσε την κατάσταση διατήρησής του.

Η βυζαντινή μονή της Περιβλέπτου απασχολεί συστηματικά την έρευνα ήδη από τη δεκαετία του 1930, με τις μελέτες του Α. Ορλάνδου¹. Πράγματι, η επωνυμία της, που σε συνδυασμό και με το όνομα του οικισμού, παραπέμπουν ίσως στον ομώνυμο κωνσταντινουπολίτικο ναό, και υποδηλώνουν παράλληλα εξάρτηση από την ίδια την Πόλη, παραμένει ακόμη δυσερμήνευτη. Επιπλέον, τόσο η ενδιαφέρουσα αρχιτεκτονική του καθολικού, όσο και ο σωζόμενος αρχικός διάκοσμός του, αρκετά γλυπτά μέλη του οποίου εντοπίζονται είτε στο εσωτερικό τοποθετημένα στο μεταβυζαντινό κτιστό τέμπλο, είτε εντοιχισμένα στην τοιχοποιία του, καθώς και το αξιόλογο δάπεδο με μαρμαροθέτημα, προκαλούν το ενδιαφέρον των μελετητών, με αποτέλεσμα η χρονολόγησή των οικοδομικών φάσεων να παραμένει ακόμη προβληματική.

---

1. Α. Ορλάνδος, «Η Περιβλεπτος των Πολιτικών της Ευβοίας», *ΑΒΜΕ Γ'* (1937), 175-184.

Αντίθετα, και σύμφωνα με τα νέα δεδομένα, μικρότερη δυσκολία παρουσιάζει η χρονολόγηση των μεταβυζαντινών μετασκευών, οι οποίες στο εσωτερικό εντοπίζονται κυρίως στο ανατολικό τμήμα του ναού, το οποίο είναι κατάγραφο. Ο τοιχογραφικός διάκοσμος που μπορεί να χρονολογηθεί σύμφωνα με αφιερωτική επιγραφή στην κόγχη της προσκομιδής, όπου αναγράφεται η χρονολογία 1668, αλλά και από τεχνολογικά κριτήρια σε όψιμους μεταβυζαντινούς χρόνους, είχε επίσης υποστεί εκτεταμένες φθορές, κυρίως από επικαθήσεις αλάτων αλλά και από πυκνή αιθάλη εξαιτίας της πυρκαγιάς.

Τα τελευταία χρόνια, και χάρη σε ιδιωτική χορηγία, προκειμένου να αντιμετωπισθούν στο σύνολό τους τα προβλήματα που επί μακρόν καταπονούν το καθολικό της μονής Περιβλέπτου, πραγματοποιήθηκαν, σε εφαρμογή της εγκεκριμένης μελέτης του αρχιτέκτονα Σταύρου Μαμαλούκου, αναστηλωτικές εργασίες. Παράλληλα εκπονήθηκε από τον συντηρητή της Εφορείας μας Μιχαήλ Λαρεντζάκη, μελέτη συντήρησης των τοιχογραφιών, την οποία υλοποιεί ο συντηρητής Γιάννης Σπανός με το συνεργείο του. Οι εργασίες αυτές μας παρέχουν πλέον τη δυνατότητα να μελετήσουμε συστηματικά ένα σημαντικό μνημειακό σύνολο των μεταβυζαντινών χρόνων στη κεντρική Εύβοια.

Οι τοιχογραφίες της Περιβλέπτου καλύπτουν τον τρούλο και το χώρο του ιερού, κυρίως το ιερό βήμα, την πρόθεση και το τέμπλο. Αν και περιορισμένες σε έκταση, περιλαμβάνουν εκτός από τα καθιερωμένα για το χώρο του ιερού λειτουργικά και ευχαριστιακά θέματα, όπως ο Μελισμός και η Φιλοξενία του Αβραάμ, αντίστοιχα, σημαντικό αριθμό σκηνών από το διευρυμένο χριστολογικό κύκλο, αλλά και από αυτόν της Παναγίας. Παράλληλα πλήθος μεμονωμένων μορφών, προφητών σε μετάλλια και ολόσωμων αγίων, κυρίως πατέρων της εκκλησίας, στις χαμηλότερες ζώνες, συμπληρώνουν το εικονογραφικό πρόγραμμα.

Οι τοιχογραφίες της μονής Παναγίας Περιβλέπτου, έργο όχι μεγάλου ζωγράφου, αλλά καμωμένες με ιδιαίτερη φροντίδα, μας επιτρέπουν αφενός να προχωρήσουμε σε συσχετισμούς και με άλλα σύγχρονα μνημειακά σύνολα του νησιού αλλά και της ευρύτερης περιοχής και αφετέρου να ιχνηλατήσουμε την άγνωστη εν πολλοίς καλλιτεχνική παραγωγή της Εύβοιας κατά το δεύτερο μισό του 17ου αιώνα.

ANNA ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ - ΜΑΡΙΑ ΓΕΡΟΥΜΑΤΟΥ

Ο ΟΣΙΟΣ ΘΩΜΑΣ Ο ΕΝ ΜΑΛΕΩ: ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΣΤΟΝ ΒΙΟ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΛΑΤΡΕΙΑ ΤΟΥ

Ἡ μνήμη τοῦ ὁσίου Θωμᾶ τοῦ ἐν Μαλεῶ τιμᾶται ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξη ἐκκλησία τὴν 7ῃ Ἰουλίου. Οἱ λιγοστές πληροφορίες ποὺ διαθέτουμε γιὰ τὸν σχετικὰ ἄγνωστο αὐτὸ ἅγιο προέρχονται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὸ Συναξάριο τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας. Τὸ περιεχόμενο εἶναι σύντομο. Γνωρίζουμε μόνον ὅτι ὁ Θωμᾶς καταγόταν ἀπὸ πλούσια καὶ ἀρχοντικὴ οἰκογένεια καὶ ὅτι εἶχε συμμετάσχει σὲ πολέμους κατὰ τῶν βαρβάρων (*κατὰ βαρβάρων ἔστησεν ἄπειρα καὶ μέγιστα τρόπαια*), πρὶν ἀποσυρθεῖ ὀριστικὰ στὸ ὄρος Μαλέας (*πρὸς τι ὄρος ἀνῆλθε Μάλεων λεγόμενον*), ὅπου ἔζησε ὡς ἐρημίτης πραγματοποιώντας πολλὰ θαύματα.

Στὴν παροῦσα ἀνακοίνωση θὰ ἐπιχειρηθεῖ, μὲ βάση δημοσιευμένα ἀλλὰ καὶ ἀδημοσίευτα κείμενα γιὰ τὸν Ὅσιο, καθὼς καὶ τὴν ἀπεικόνισή του στὴν τέχνη, ἢ ἰχνηλάτηση τῆς ἱστορικῆς καὶ ἀγιολογικῆς του προσωπικότητας, τοῦ τόπου τῆς ἄσκησής του, καθὼς καὶ τῆς διάδοσης τῆς λατρείας του.

ΕΙΡΗΝΗ ΜΑΓΚΑΝΙΩΤΗ

Ο ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΚΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ ΤΟΥ ΠΑΡΕΚΚΛΗΣΙΟΥ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΗ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ ΜΟΝΗΣ ΑΓΙΩΝ ΠΑΝΤΩΝ ΣΤΟ ΒΕΛΗΜΑΧΙ ΤΡΙΤΑΙΑΣ ΑΧΑΪΑΣ

Στη βορειοανατολική γωνία του ορόφου της Ιεράς Μονής Αγίων Πάντων στο Βελημάχι Τριταίας βρίσκεται το παρεκκλήσιο του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου. Έχει διαστάσεις 11×6 μ., ανήκει στον τύπο των μονόκλιτων σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών και είναι κατάγραφο με τοιχογραφίες που χρονολογούνται, σύμφωνα με επιγραφή που σώζεται στο Ιερό Βήμα, το 1756.

Ο Παντοκράτορας απεικονίζεται στον τρούλλο του κυρίως ναού και στα σφαιρικά τρίγωνα παριστάνονται οι τέσσερις Ευαγγελιστές. Τα μέτωπα και τα εσωρράχια των τόξων που στηρίζουν τον τρούλλο τοιχογραφούνται, αντίστοιχα, με μετάλλια προφητών και ολόσωμους αγίους, οι οποίοι απεικονίζονται και στους τοίχους του ναού.

Η Παναγία Πλατυτέρα στον τύπο της Βλαχερνίτισσας απεικονίζεται στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας του Ιερού Βήματος, στο μέτωπο της οποίας παριστάνεται το Άγιο Μανδήλιο. Στον ημικύλινδρο της αψίδας η παράσταση του Μελισμού πλαισιώνεται από τους συλλειτουργούντες ιεράρχες Χρυσόστομο και Βασίλειο. Στην κόγχη της πρόθεσης απεικονίζεται η Άκρα Ταπείνωση. Στους τοίχους του Ιερού Βήματος παριστάνονται η Θεία Λειτουργία και η Θεία Κοινωνία, η απεικόνιση του Οράματος του Πέτρου Αλεξανδρείας και ο προφήτης Ιωνάς που εξεμείται από το κοίτος, ενώ στον θόλο του Ιερού Βήματος εικονίζεται η Αγία Τριάδα. Ολόσωμες απεικονίσεις ιεραρχών και αγίων και μετάλλια αγίων, ιερομαρτύρων και ιεραρχών ιστορούνται επίσης στο Ιερό Βήμα.

Ο νάρθηκας τοιχογραφείται με παραστάσεις Δωδεκάορτου στις οποίες περιλαμβάνονται η Βαϊοφόρος, η Σταύρωση, η Ανάσταση, ο Ευαγγελισμός, η Γέννηση, η Υπαπαντή, η Έγερση του Λαζάρου, η Μεταμόρφωση,

η Βάπτιση, η Πεντηκοστή, η Ανάληψη και η Ψηλάφηση του Θωμά. Η Κοίμηση της Θεοτόκου ιστορείται στη δυτική πλευρά του νάρθηκα, τη διακόσμηση του οποίου συμπληρώνουν ολόσωμοι και στηθαίοι άγιοι. Δίπλα στην είσοδο του ναού τοιχογραφείται η παράσταση της Κοινωνίας της Οσίας Μαρίας Αιγυπτίας από τον αββά Ζωσιμά.

Οι παραστάσεις χαρακτηρίζονται από λιτότητα και αποφεύγεται η πολυπροσωπία. Αναπτύσσονται γύρω από έναν κεντρικό άξονα τον οποίο καταλαμβάνει το κύριο πρόσωπο της παράστασης (ο Χριστός ή η Παναγία). Οι μορφές που δεν περιλαμβάνονται στα κύρια πρόσωπα της σύνθεσης (ομάδες αποστόλων, φίλες Παναγίας, όμιλος Εβραίων, ομάδες αγγέλων) αποδίδονται με το σύστημα της αλληλοεπικάλυψης.

Οι μορφές είναι ψηλές και ραδινές χωρίς συναίσθημα και εκφραστικότητα. Τα χρώματα που χρησιμοποιούνται για την απόδοση των ενδυμάτων είναι έντονα ενώ τα αρχιτεκτονήματα και το φυσικό τοπίο ιστορούνται με πιο απαλούς τόνους. Απουσιάζει η αίσθηση του βάθους στις παραστάσεις καθώς τα κτίρια και το φυσικό τοπίο δεν αποδίδονται προοπτικά.

Οι παραστάσεις ακολουθούν την καθιερωμένη εικονογραφία που απαντάται στους ναούς του 18ου αιώνα. Επιλέγονται εικονογραφικοί τύποι κυρίως της σχολής της ΒΔ Ελλάδας, η επιρροή των μνημείων της οποίας εμφανίζεται ιδιαίτερα ισχυρή. Εντούτοις χρησιμοποιούνται, σε μικρότερο βαθμό, εικονογραφικά στοιχεία που εγγράφονται στην παράδοση της Κρητικής Σχολής. Η άντληση μοτίβων από τη δυτική ζωγραφική είναι μικρής κλίμακας και περιορίζεται στην απόδοση εικονογραφικών λεπτομερειών.

Ο τοιχογραφικός διάκοσμος του παρεκκλησίου του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου της Ιεράς Μονής Αγίων Πάντων στο Βελημάχι Τριταίας αποτελεί ένα αξιόλογο και αντιπροσωπευτικό σύνολο μνημειακής ζωγραφικής του 18ου αιώνα, περίοδο κατά την οποία εμφανίζονται πολλά τοπικά εργαστήρια και ποικίλες καλλιτεχνικές τάσεις σε όλη την Ελλάδα.

ΘΑΝΑΣΗΣ ΜΑΪΛΗΣ

ΤΕΜΠΛΑ ΚΑΙ TRAMEZZI ΣΤΙΣ ΕΚΚΛΗΣΙΕΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

Ο μελετητής της βυζαντινής τέχνης στην Κρήτη έρχεται συχνά σε αμηχανία σε σχέση με αυτά που έχει διδαχθεί, όταν καλείται να διερευνήσει τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της μεσαιωνικής περιόδου στο νησί. Αυτή η αμηχανία έγκειται στην αντίφαση ανάμεσα σε αυτό που αναγνωρίζει ως παραδεδομένη μορφή ενός κτηρίου ή μιας λειτουργικής εγκατάστασης και σε αυτό που αντικρίζει στο πεδίο. Έτσι κατ' αυτόν τον τρόπο οι μορφές που του είναι οικείες από ένα επίσημο σύνολο διατάξεων, στην Κρήτη μορφοποιούνται με διαφορετικό τρόπο προβάλλοντας ένα τελικό αποτέλεσμα, το οποίο με δυσκολία μπορεί να χαρακτηριστεί ως «βυζαντινό» ενώ ταυτόχρονα παραπέμπει σε αυτό.

Στην παρούσα ανακοίνωση θα εξεταστούν τρία ιδιόρρυθμα τέμπλα που έχουν εντοπιστεί σε εκκλησίες της Κρήτης του 14ου και 15ου αι.: 1) στη Μεταμόρφωση του Σωτήρα στο Λευκοχώρι (Βουτουφού) της επαρχίας Πεδιάδας του Ν. Ηρακλείου, 2) στον Άγιο Ιωάννη τον Ευαγγελιστή στις Μαργαρίτες του Ν. Ρεθύμνου και 3) στον Άγιο Νικόλαο τον Χωστό στην Αργυρούπολη του Ν. Ρεθύμνου. Οι συγκεκριμένες κατασκευές μολονότι εξυπηρετούν τις χρηστικές ανάγκες της ορθόδοξης λειτουργίας παρουσιάζουν ιδιαιτερότητες που συνδέονται άμεσα με την παρατήρηση που διατυπώθηκε παραπάνω.

Το κύριο μορφολογικό χαρακτηριστικό τους είναι η τριμερής παρατακτική διάταξη ανοιγμάτων που επιστέφονται είτε με ημικυκλικά (Σωτήρας Λευκοχωρίου) ή με οξυκόρυφα τόξα (Άγιος Ιωάννης Μαργαρίτες, Άγιος Νικόλαος Αργυρούπολης). Κατασκευαστικά χαρακτηρίζονται από τη διαδεδομένη για τα ενετικά κτήρια χρήση λιθόπλινθων με μικρό αρμό και ελάχιστο ή σχεδόν καθόλου συνδετικό κονίαμα, σε μία προσπάθεια

δημιουργίας της εντύπωσης μίας συμπαγούς λίθινης κατασκευής η οποία επιστέφεται με γείσο.

Η τριμερής διάθρωση αυτών των λειτουργικών κατασκευών θα μπορούσε να παραπέμπει στην αντίστοιχη διάταξη των τέμπλων της μεσοβυζαντινής περιόδου, όμως η μορφολογία τους (ελευθερία πρόσβασης, τοξωτά ανοίγματα, λίθινα γείσα) δείχνει να απομακρύνεται από το παραδεδομένο πρότυπο ενός φράγματος με θωράκια, κιονίσκους και ευθύγραμμα διακοσμημένα επιστύλια. Αντίστοιχη απομάκρυνση τόσο στη μορφή όσο και στην κατασκευαστική τεχνική παρατηρείται από τα σύγχρονα τους χτιστά τέμπλα τόσο στην Κρήτη όσο και στον ελλαδικό χώρο, τα οποία εμφανίζονται ως συμπαγείς χτιστοί τοίχοι κατασκευασμένοι από αργολιθοδομή, διακοσμημένοι με τοιχογραφίες και εφοδιασμένοι με μία κεντρική είσοδο (Ωραία Πύλη) με ημικυκλική ή οξυκόρυφη επίστεψη.

Αντίθετα, τα χαρακτηριστικά των συγκεκριμένων λίθινων τέμπλων της Κρήτης θα μπορούσαν να συσχετιστούν με τη μορφολογία των προσόψεων που είχαν τα φράγματα του χοροστασίου στις επισκοπικές και μοναστικές εκκλησίες της Δύσης. Αυτές οι κατασκευές που είναι γνωστές ως Lettner (Γερμανία), Rood Screens (Αγγλία) ή Tramezzi (Ιταλία) διαχώριζαν την αίθουσα των λαϊκών από το χοροστάσιο των μοναχών και αποτελούσαν έναν από τους κυριότερους λειτουργικούς εξοπλισμούς των δυτικών ναών ως την κατάργησή τους από τη Σύνοδο του Τριδέντου (1545-1563). Η ύπαρξη αυτών των φραγμάτων σε εκκλησίες του καθολικού δόγματος στον ελλαδικό χώρο υποδεικνύεται από ελάχιστες ενδείξεις, όμως επιβεβαιώνεται τουλάχιστον σε μία περίπτωση (καθεδρικός των Χανίων) από τις γραπτές πηγές.

Αν η παραπάνω υπόθεση είναι σωστή, τότε τα τρία μνημεία από την Κρήτη μπορούν να προσφέρουν νέα στοιχεία σχετικά με την υιοθέτηση και προσαρμογή των δυτικών αρχιτεκτονικών μορφών στην ορθόδοξη λατρευτική πρακτική, συμβάλλοντας στην κατανόηση του μηχανισμού εξέλιξης των λειτουργικών μορφών ως την τελική αποκρυστάλλωση τους.

ΣΤΑΥΡΟΣ ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ

Η ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΑΙ ΥΣΤΕΡΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΣΤΗΝ ΑΜΕΣΗ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ

Δεδομένης της καταστροφής του μεγαλύτερου μέρους του μνημειακού πλούτου της βυζαντινής Κωνσταντινούπολης, της οποίας ο ρόλος ως καλλιτεχνικού κέντρου της Αυτοκρατορίας είναι αδιαμφισβήτητος, η μελέτη της αρχιτεκτονικής της περιφέρειας της βασιλεύουσας, δηλαδή των περιοχών της Βιθυνίας και της Θράκης, είναι καίρια για την κατανόηση τόσο της ίδιας της αρχιτεκτονικής της πρωτεύουσας όσο και της επιρροής που αυτή άσκησε σε ολόκληρη τη βυζαντινή επικράτεια αλλά και στην σφαίρα της ευρύτερης πολιτιστικής του Βυζαντίου. Πράγματι, όπως έχει παρατηρηθεί, τα μνημεία της περιφέρειας της Κωνσταντινούπολης ευρύνουν και ταυτόχρονα προκαλούν την παγιομένη στη βιβλιογραφία εικόνα της αρχιτεκτονικής της Πόλης, συμπληρώνοντάς την μέσα από κτίσματα που στις περισσότερες περιπτώσεις φαίνεται ότι αποτελούν χαμένους κρίκους της εξέλιξής της.

Στη Βιθυνία και τη Θράκη έχουν σωθεί ως σήμερα ή είναι γνωστά χάρη σε παλαιότερες έρευνες λίγα σχετικά μνημεία - κυρίως εκκλησίες και οχυρώσεις - τα οποία, όμως, συνθέτουν μια σημαντική ενότητα στο σύνολο της βυζαντινής αρχιτεκτονικής παραγωγής που γνωρίζουμε. Τα μνημεία αυτά χωρίζονται σε τρεις κύριες ενότητες, που συσχετίζονται με τις αντίστοιχες περιόδους της βυζαντινής ιστορίας.

Η πρώτη ενότητα περιλαμβάνει μνημεία που χρονολογούνται στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο (από τον 7ο ως το 10ο αιώνα). Τόσο από την άποψη της τυπολογίας όσο και από την άποψη της κατασκευής και της μορφολογίας η ναοδομία της περιόδου στις εξεταζόμενες περιοχές παρέχει μερικά εξαιρετικά παραδείγματα της πλέον επίσημης αρχιτεκτονικής της εποχής, τα οποία φαίνεται ότι καλύπτουν σε κάποιο βαθμό τα σοβαρά κενά που παρουσιάζει η ναοδομία της πρωτεύουσας αυτής της

περιόδου. Σε πολλά από τα σωζόμενα μνημεία διακρίνονται σαφώς τα στοιχεία που κληροδότησε στη βυζαντινή αρχιτεκτονική η παλαιοχριστιανική παράδοση. Διακρίνονται, όμως, επίσης και τα στοιχεία που προέκυψαν από το βαθμιαίο μετασχηματισμό της τελευταίας, μέσα από διεργασίες που σχετίζονται με τις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες στην Αυτοκρατορία, ώσπου στα τέλη της περιόδου η αρχιτεκτονική να αποκτήσει ένα νέο χαρακτήρα.

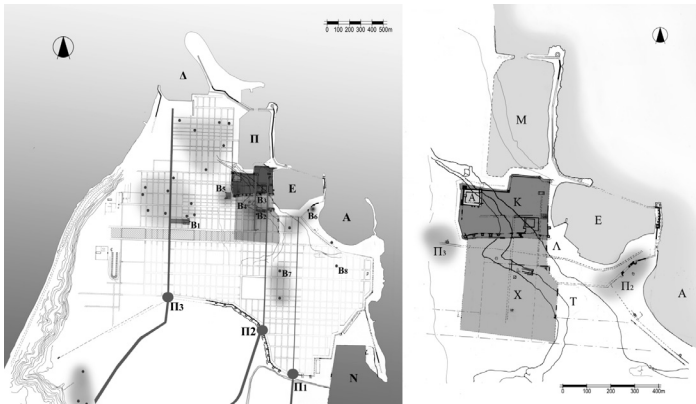
Η δεύτερη ενότητα περιλαμβάνει μνημεία που χρονολογούνται στη μέση βυζαντινή περίοδο (από το 10ο ως το 12ο αιώνα). Η μελέτη των ναών της περιόδου δείχνει ότι καθώς αυτά εντάσσονται πλήρως στη λεγόμενη «Σχολή της Πρωτευούσης» η αρχιτεκτονική των περιοχών συνεχίζει να ακολουθεί τα τεκταινόμενα στην Κωνσταντινούπολη. Και πάλι μεταξύ των εκκλησιών της περιοχής περιλαμβάνονται πρώτης σειράς μνημεία στα οποία μπορεί κανείς να μελετήσει τις τάσεις και τις εξελίξεις της βυζαντινής αρχιτεκτονικής της εποχής γενικά.

Η τρίτη ενότητα περιλαμβάνει μνημεία που χρονολογούνται στην ύστερη βυζαντινή περίοδο (από τις αρχές του 13ου ως τα μέσα περίπου του 15ου αιώνα, οπότε η περιοχή κατακτήθηκε πλήρως από τους Τούρκους). Στην περίοδο αυτή η αρχιτεκτονική της Θράκης φαίνεται ότι είναι γενικά ενταγμένη στην σφαίρα της Κωνσταντινούπολης, αν και στα οψιμότερα χρόνια παρατηρούνται τάσεις αυτονόμησης που χαρακτηρίζονται από ιδιομορφίες και πειραματισμούς, ενώ η αρχιτεκτονική της Βιθυνίας βρίσκεται καταρχάς στο κέντρο των εξελίξεων της αρχιτεκτονικής των Λασκαριδών, και στη συνέχεια φαίνεται ότι εντάσσεται για λίγο σε διάφορα περιφερειακά ρεύματα της αρχιτεκτονικής των Παλαιολόγων για να απορροφηθεί από την πρόμη οθωμανική αρχιτεκτονική, η οποία αναμφίβολα χρωστά πολλά στη βιθυνική οικοδομική παράδοση.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΑΝΟΥΣΟΥ-ΝΤΕΛΛΑ

Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΟΧΥΡΩΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ

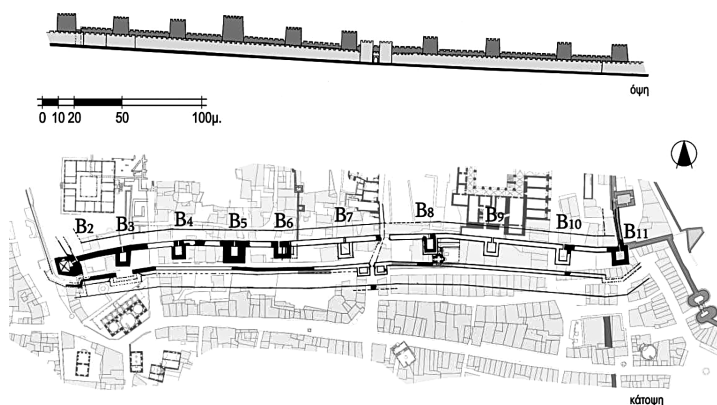
Έχει απόλυτα τεκμηριωθεί από τις έρευνες των τελευταίων χρόνων ότι η πρωτοβυζαντινή «Ακρόπολη» ταυτίζεται με το «Κολλάκιο» της ιπποτοκρατίας. Η δομή της αποτελεί σαφέστατα συνέχεια των αρχών της ελληνιστικής οχυρωτικής παράδοσης, όπως αυτές εφαρμόστηκαν από τη ρωμαϊκή στρατιωτική τακτική. Όπως είναι φυσικό αυτές προσαρμόστηκαν στις χρονικές και τοπικές συνθήκες, δηλαδή στον προϋφιστάμενο «ιπποδάμειο» πολεοδομικό ιστό, στα διατιθέμενα σε δεύτερη χρήση υλικά και στη μακρόχρονη κατασκευαστική παράδοση της περιοχής (εικ. 1α).

Το οχυρό περιελάμβανε αρκετά εκτεταμένο οχυρωματικό περίβολο, με περίμετρο περίπου 1200 μ. και έκταση περίπου 100 στρέμματα. Ο αρχικός χαρακτήρας της οχυρωμένης Ακρόπολης ανταποκρινόταν στις ανάγκες προστασίας του γηγενούς πληθυσμού των παλαιών πολεοδομικών θυλάκων (εικ. 1β). Οι κάτοικοι των ατείχιστων «προαστίων» σε περίπτωση εχθρικής επιδρομής κατέφευγαν στο «Κάστρο» (Κ).

Η πρώτη αυτή κοιτίδα της μεσαιωνικής πόλης οργανώθηκε στον χαρακτηριστικό από γεωγραφική άποψη χώρο ανάμεσα στα δύο κεντρικά λιμάνια της αρχαίας πόλης. Στο κέντρο του εμπορικού λιμανιού πιθανότατα στην περιοχή του αρχαίου «Δείγματος» οργανώθηκε ο μεσαιωνικός χώρος συναλλαγών (εικ. 1α). Προς αυτόν «έβλεπε» η βυζαντινή «θαλασσινή πύλη»,

που ανοιγόταν στα ανατολικά του Μητροπολιτικού Καθεδρικού Ναού -της «Παναγιάς του Κάστρου». Το φρούριο είχε σχήμα επίμηκες, ως προς τον άξονα Α/Δ, ώστε να συμπεριλάβει επίσης το οχυρό έξαρμα του εδάφους, που υψωνόταν πάνω από τα αρχαία νεώρια στο μυχό του πολεμικού λιμανιού δεσπόζοντας ταυτόχρονα και του μεγάλου λιμένα (εικ. 1β). Στο οχυρό αυτό έξαρμα εδραιώθηκε σταδιακά, πιθανότατα κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο, το διοικητικό μέγαρο με χαρακτηριστικά μεσαιωνικού παλατιού (Ρ).

Το πρωτοβυζαντινό κυρίως τείχος ήταν ιδιαίτερα ισχυρό με επιμελημένη κατασκευή από ογκώδεις λαξευτούς πωρόλιθους, που συνήθως προέρχονταν από λιθολόγημα των μνημειακών αρχαίων οικοδομημάτων. Ήταν κατασκευασμένο κατά το «έμπλεκτο» σύστημα δομής με συνολικό πάχος περίπου 3,00 μ. Το σημαντικότερο από άποψη οχυρωματικής τεχνικής τμήμα της πρωτοβυζαντινής οχύρωσης είναι το νότιο χερσαίο τείχος (εικ. 2). Αναπτύσσεται στην ευπρόσβλητη πλαγιά του λόφου προς την ενδοχώρα, απ' όπου γινόταν και η κύρια πρόσβαση από την ύπαιθρο και τα καλλιεργημένα χωράφια του νησιού. Εκεί η οχύρωση είναι ιδιαίτερα ενισχυμένη, με κανονικά διατεταγμένους ισχυρούς και ψηλούς ορθογώνιους πύργους κατά διαστήματα περίπου 25-35 μ., κυρίως τείχος και προτείχιμα ανάλογου πάχους με τα υπόλοιπα τμήματα του «κάστρου».

Προς τα νότια πιθανότατα αναπτύσσονταν ατείχιστα προάστια, μέσα στον τεράστιο ερειπιώνα της αρχαίας-ρωμαϊκής και παλαιοχριστιανικής πόλης, τα οποία γύρω στον 12ο - 13ο αι. περιελήφθησαν εν μέρει στον νεότερο οχυρωματικό περίβολο της «κάτω πόλης» ή «χώρας» (εικ. 1β, Χ). Κατά την περίοδο αυτή η τειχιωμένη πόλη επεκτάθηκε περίπου κατά 160 στρέμματα.

ΒΑΣΙΛΗΣ ΜΑΡΙΝΗΣ

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΣΤΟΥΣ ΝΑΟΥΣ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ: ΟΙ ΝΕΕΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Η μελέτη της σχέσης αρχιτεκτονικής και λειτουργίας στους ναούς της Κωνσταντινούπολης ακολουθούσε μέχρι πρόσφατα τη φονξιοναλιστική μεθοδολογία του Thomas Mathews, όπως εφαρμόστηκε στο βιβλίο του *The Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy*, το οποίο δημοσιεύτηκε το 1971. Συνδυάζοντας γραπτές πηγές με τα σωζόμενα κτήρια ο Mathews απέδειξε ότι ο σχεδιασμός των παλαιοχριστιανικών ναών της Κωνσταντινούπολης ανταποκρίνεται και οφείλεται σχεδόν αποκλειστικά στις λειτουργικές ανάγκες της εποχής. Για παράδειγμα, ο κυρίαρχος οριζόντιος άξονας της βασιλικής θεωρήθηκε ως ο πιο κατάλληλος για τις πολλαπλές «Εισόδους» της παλαιοχριστιανικής θείας λειτουργίας. Οι κλίμακες στα υπερώα οδηγούσαν κατευθείαν στο εξωτερικό τού ναού, διότι οι κατηχούμενοι έπρεπε να αποχωρήσουν πριν το ξεκίνημα της Αναφοράς χωρίς να διαταράξουν τους πιστούς στον κυρίως ναό. Η μεθοδολογία του Mathews άσκησε σημαντική επιρροή στην έρευνα και εφαρμόστηκε από άλλους μελετητές, πολλάκις άκριτα, στους μεσοβυζαντινούς και υστεροβυζαντινούς ναούς της πρωτεύουσας και της επαρχίας. Ως αποτέλεσμα, πολλές από τις ιδιομορφίες αυτών των κτηρίων αποδίδονται συχνά σε «λειτουργική χρήση», χωρίς περαιτέρω εξηγήσεις ή διευκρινίσεις.

Ωστόσο, η προσεκτική εξέταση των λειτουργικών πηγών που χρονολογούνται μετά τον ένατο αιώνα σε συνδυασμό με τη μορφολογία των μεσοβυζαντινών και υστεροβυζαντινών ναών της Κωνσταντινούπολης προσφέρει μια διαφορετική εικόνα. Ενώ αναμφισβήτητα υπάρχει αντιστοιχία μεταξύ της αρχιτεκτονικής μορφής και των απαιτήσεων της λειτουργίας, η τελική μορφή του βυζαντινού ναού εξαρτάται από διάφορους ιδεολογικούς και πρακτικούς παράγοντες, πολλοί από τους οποίους

δεν έχουν σχέση με τα τελούμενα σε αυτόν. Επιπροσθέτως οι πηγές μαρτυρούν ότι πολλοί από τους δευτερεύοντες χώρους τού ναού, όπως ο νάρθηκας ή το περίστωο, στεγάζουν πολλαπλές τελετουργίες, οι οποίες συχνά σχετίζονται με τη θέση του χώρου στο γενικό συμβολισμό του ναού και όχι με την αρχιτεκτονική του μορφή. Συνεπώς, η εγγενής σχέση αρχιτεκτονικής και λειτουργίας που παρατηρείται στους παλαιοχριστιανικούς ναούς της πρωτεύουσας δεν επαρκεί για την κατανόηση των ύστερων ναών, οι οποίοι απαιτούν διαφορετικές προσεγγίσεις.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΟΣ ΜΑΧΑΙΡΑΣ

Η ΣΙΝΑΪΤΙΚΗ ΕΙΚΟΝΑ ΤΗΣ ΟΥΡΑΝΟΔΡΟΜΟΥ ΚΛΙΜΑΚΟΣ ΚΑΙ Ο Α(ΓΙΟΣ) ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ

Σε εικόνα της Ουρανοδρόμου Κλίμακος, η οποία φυλάσσεται σήμερα στην ιερά μονή του Θεοβαδίστου όρους Σινά και χρονολογείται στα τέλη του 12ου αιώνα, εικονίζεται άγιος, που φορά φαιλόνιο, ωμοφόριο με σταυρούς και επιμάνικα, ο οποίος απεικονίζεται πίσω ακριβώς από τον άγιο Ιωάννη της Κλίμακος, που βρίσκεται στην κορυφή της σκάλας. Η μορφή του αγίου συνοδεύεται από την επιγραφή: *ὁ ἅγιος Ἀντώνιος ἀρχιεπίσκοπος*. Μέχρι σήμερα έχει υποστηριχθεί ότι ο συγκεκριμένος άγιος ήταν σιναΐτης ηγούμενος. Πράγματι από γραπτές πηγές πληροφορούμαστε ότι ο ηγούμενος της μονής Σινά έφερε το εκκλησιαστικό αξίωμα του (αρχι)επισκόπου. Επίσης σε Φατιμιδικό έγγραφο του 1156 μνημονεύεται ηγούμενος με το όνομα Αντώνιος. Ωστόσο δεν υπάρχουν αναφορές σε γραπτές πηγές που να καταγράφουν την αγιοποίηση του συγκεκριμένου ηγουμένου, παρόλο που από συναξάρια μαθαίνουμε ότι άλλοι σιναΐτες ηγούμενοι αγιοποιήθηκαν κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο. Υπάρχει όμως ένας άγιος ιεράρχης από την Κωνσταντινούπολη με το συγκεκριμένο όνομα. Πρόκειται για τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Αντώνιο Β΄ (893-901), ο οποίος ήταν ιδρυτής της μονής του Καλέα ή του Καλέως ή του Καλλίου ή του Καυλέως, η οποία στα τέλη του 12ου αιώνα ήταν γνωστή ως *ἅγιος Ἀντώνιος* ή *ἡ μονὴ τοῦ κϋρ Ἀντωνίου*. Ένα από τα κύρια στοιχεία, τα οποία μας επιτρέπουν να υποστηρίξουμε ότι ο άγιος Αντώνιος της σιναΐτικῆς εικόνας ταυτίζεται με τον Πατριάρχη Αντώνιο Β΄, είναι η ομοιότητα μεταξύ των επιγραφών της εικόνας και ενός μολυβδόβουλλου της μονής του Καλλίου, που χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 11ου αιώνα, στο οποίο απεικονίζεται ο Πατριάρχης Αντώνιος. Εκατέρωθεν της μορφῆς του αγίου αναγράφεται η επιγραφή: *«ὁ ἅγιος Ἀντώνιος ἀρχιεπίσκοπος»*

Κωνστ(α)ν(τινουπόλεως)». Επίσης στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β΄, στο μολυβδόβουλλο και στη σιναΐτική εικόνα απαντά ο ίδιος εικονογραφικός τύπος του ιεράρχη. Και στις τρεις περιπτώσεις ο άγιος αποδίδεται ως ηλικιωμένος με τριγωνική γενειάδα που φορά αρχιερατικά άμφια. Επιπλέον ο γραπτός διάκοσμος της πίσω όψης της εικόνας, που φέρει σταυρούς μέσα σε κύκλους που κοσμούνται με μαργαριτάρια και ελισσόμενους βλαστούς, παρουσιάζει ομοιότητα με αυτόν της πίσω πλευράς των τμημάτων επιστυλίου τέμπλου από τη μονή Βατοπαιδίου του Αγίου Όρους, γεγονός που αποτελεί ένδειξη ότι αυτά τα δύο έργα φιλοτεχνήθηκαν από ζωγράφους της Κωνσταντινούπολης. Επομένως γίνεται κατανοητό ότι η εικόνα της Ουρανοδόμου Κλίμακος θα μπορούσε να είχε φιλοτεχνηθεί στην Κωνσταντινούπολη για να κοσμήσει τη μονή του Καλλίου. Παραμένει άγνωστο πότε ακριβώς η εικόνα μεταφέρθηκε στο Σινά. Ίσως να βρέθηκε εκεί μετά την Άλωση του 1204, οπότε και η μονή του Καλλίου λεηλατήθηκε από τους Σταυροφόρους.

ANNE McCABE

**THE CORPUS OF DATED AND DATABLE INSCRIPTIONS FROM
CONSTANTINOPLE AND ITS HINTERLAND**

Nearly 50 years ago, Prof. Cyril Mango and Prof. Ihor Ševčenko began to assemble material for a Corpus of Dated and Datable Inscriptions from Constantinople, Bithynia, and Eastern Thrace. The intention of our project, which is now nearly ready for publication, is to create a palaeographical album with images of dated or datable Greek inscriptions, along the lines of similar albums devoted to Byzantine manuscripts or lead seals. It will present a dated series of inscriptions documenting the evolution of the Greek script during the Byzantine period, and will be of use in the dating of inscriptions that do not contain chronological information.

The corpus covers the entire Byzantine period, from the fourth century until the fall of Constantinople. The geographical area represented is the capital and its hinterland: Constantinople, Bithynia and Eastern Thrace; from Ainos in the west to Heraclea Pontica in the east, from Adrianople to the south shore of the Sea of Marmara, and including the island of Imbros. There are only about 130 items in the collection, which is limited to inscriptions on stone that either contain a date, or may be dated because they contain a reference to a known person or event, or because they are part of a building whose date of construction is known from other sources. Each inscription has a catalogue entry, with bibliography and commentary, and a high quality black and white photo or facsimile.

Some of the inscriptions in the corpus are well known and have been transcribed many times, beginning even in the middle ages with the compilers of the Palatine Anthology. Others were discovered by Profs. Mango and Ševčenko. A few have turned up in recent excavations, e.g. at Heraclea on the Sea of Marmara, or the Theodosian harbour at Yenikapı. Many of the inscriptions are still in situ, while others have been gathered in St.

Sophia or the Archaeological Museums of Istanbul, Iznik, and Tekirdağ. A number of the inscriptions in the corpus have been damaged or lost: we are able to include them because careful drawings were made by travellers and scholars such as Dr. John Covel, Athanasios Papadopoulos-Kerameus, Alexandros Paspates, Staurakes Aristarches, and many members of the Ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικός Φιλολογικός Σύλλογος.

ΝΙΚΟΣ ΜΕΛΒΑΝΙ

**ΤΑ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΕΙΑ ΠΕΡΙΟΔΟ:
ΙΣΤΟΡΙΑ, ΤΕΧΝΗ, ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ**

Σε όλη τη διάρκεια της παλαιολόγιας περιόδου τα μοναστήρια της Κωνσταντινούπολης έπαιξαν πρωταγωνιστικό ρόλο στο δημόσιο βίο της βυζαντινής πρωτεύουσας. Αμέσως μετά την ανακατάληψη της πόλης από το Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο το 1261 ξεκίνησε μία συστηματική προσπάθεια αναβίωσης του βυζαντινού παρελθόντος, η οποία περιλάμβανε και τα μοναστήρια, τόσο εκείνα του άμεσου κομνήνειου παρελθόντος, όπως η μονή Παντοκράτορος, όσο εκείνα παλαιότερων ένδοξων εποχών, όπως η μονή Στουδίου. Την προσπάθεια αυτή ανέλαβαν κυρίως οι δύο πρώτοι Παλαιολόγοι αυτοκράτορες, Μιχαήλ Η΄ και Ανδρόνικος, μαζί με μέλη του άμεσου οικογενειακού περιβάλλοντός τους, μέλη των επιφανέστερων αριστοκρατικών οικογενειών, καθώς και του ανώτερου κλήρου. Αν και είναι δύσκολο να μελετηθεί η μνημειακή τοπογραφία των μοναστηριών μέσα στο πλαίσιο της σύγχρονης μεγαλούπολης της Κωνσταντινούπολης, είναι σαφές ότι έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας και του αστικού τοπίου της πόλης.

Συγκεκριμένα, η μοναστική παρουσία υπήρξε ισχυρή σε διάφορες περιοχές και ζώνες της βυζαντινής πρωτεύουσας. Για παράδειγμα, κάποιες περιοχές χαρακτηρίζονται από τη δράση ισχυρών αυτοκρατορικών μονών: το ανατολικό άκρο με τα απομεινάρια του Μεγάλου Παλατίου και την Αγία Σοφία διατήρησε κατά την παλαιολόγια περίοδο τον αυτοκρατορικό του χαρακτήρα, χάρη στις ακμάζουσες μονές των Μαγγάρων και των Οδηγών. Αντίστοιχα, το βορειοδυτικό άκρο, η περιοχή του ανακτόρου των Βλαχερνών, ήταν επίσης χώρος έντονης αυτοκρατορικής και αριστοκρατικής χορηγίας, χάρη στη δραστηριότητα των μονών Χώρας, Πέτρας και Παμμακαρίστου. Τέλος, η νοτιοδυτική γωνία της Κων-

σταντινούπολης με την εμβληματική μονή Σπουδίου, καθώς και ιστορικές μονές, όπως εκείνες της Περιβλέπτου και του Αγίου Μάμα, εξακολούθησε να αποτελεί σπουδαίο κέντρο του υστεροβυζαντινού μοναχισμού. Ισχυρή μοναστική παρουσία παρατηρείται και σε κεντρικές περιοχές της πόλης (μονή Λιβός), καθώς και σε όλο το μήκος των ακτών του Κεράτιου κόλπου (μονή Βεβαίας Ελπίδος, μονή Παντοκράτορος, Αγία Θεοδοσία).

Η αυτοκρατορική οικογένεια, καθώς και εξέχοντα μέλη της παλαιολόγιας αριστοκρατίας υποστήριξαν σταθερά τα μοναστήρια τους, χρηματοδοτώντας οικοδομικές εργασίες και δωρίζοντας ακίνητη περιουσία. Πολλά από τα μοναστήρια υπήρξαν δυναστικά καθιδρύματα και οικογενειακά μαυσωλεία, καθώς έχαιραν της χορηγίας μίας οικογένειας για αρκετές γενεές και στέγαζαν τις ταφές πολλών μελών της ίδιας οικογένειας. Παράλληλα, ο ζωγραφικός και γλυπτός διάκοσμος μνημείων όπως η μονή Χώρας και η Παμμακάριστος δείχνουν ότι τα μοναστήρια υπήρξαν σπουδαίο πεδίο για την ανάπτυξη της λεγόμενης “Παλαιολόγιας Αναγέννησης” και σημαντικά κέντρα που προώθησαν την καλλιτεχνική δημιουργία. Παράλληλα, αναπτύχθηκε εντός των μονών έντονη λόγια δραστηριότητα: η μονή Οδηγών υπήρξε το σπουδαιότερο αντιγραφικό κέντρο παραγωγής χειρογράφων της περιόδου, ενώ η Πέτρα, η Χώρα και η μονή Μαγγάνων ήταν διάσημες για τις πλούσιες βιβλιοθήκες τους και για την πολύπλευρη δράση των λόγιων μοναχών τους. Η μονή των Οδηγών, όπως και η μονή της Αγίας Θεοδοσίας υπήρξαν και σπουδαία προσκυνήματα της εποχής, όπως και άλλες μονές, χάρη στα λείψανα που φύλασσαν και τα οποία προσείλκυαν μεγάλα πλήθη προσκυνητών σε διεθνή κλίμακα. Αν και η οικοδομική και καλλιτεχνική δραστηριότητα υπήρξε πιο έντονη κατά την πρώιμη παλαιολόγια περίοδο, τα μεγάλα μοναστήρια της Κωνσταντινούπολης επιβίωσαν μέχρι την τελική πτώση της πόλης στους Οθωμανούς και συμμετείχαν ενεργά στις εξελίξεις που σημάδεψαν τις τελευταίες δεκαετίες της βυζαντινής ιστορίας.

ΣΟΥΖΑΝΑ ΜΕΤΑΞΑ

ΚΟΣΜΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΕΞΑΡΤΗΜΑΤΑ ΕΝΔΥΣΗΣ ΑΠΟ ΤΟ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΒΟΡΕΙΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΟΥ ΑΡΓΟΥΣ

Η δημιουργία της μόνιμης βυζαντινής έκθεσης στην πόλη του Άργους στάθηκε αφορμή για μια πρώτη συστηματική αποδελτίωση βυζαντινών ευρημάτων από τις σωστικές ανασκαφές που διεξήχθησαν στο Άργος και στην ευρύτερη περιοχή του τις τελευταίες δεκαετίες. Από την καταγραφή αυτή προέκυψαν μεταξύ άλλων αδημοσίευτα μεταλλικά μικροαντικείμενα, τα οποία είχαν βρεθεί σε τάφους του λεγόμενου βόρειου νεκροταφείου του Άργους.

Το βόρειο νεκροταφείο είναι το μεγαλύτερο από τα τρία αποκαλυφθέντα, *extra muros*, νεκροταφεία της πόλης και είχε διερευνηθεί εκτεταμένα από την αρχαιολόγο Αναστασία Οικονόμου-Laniado στις δεκαετίες του 1980 και 1990. Βάσει των πιο χαρακτηριστικών του ευρημάτων, που είναι λυχνάρια, ταφικά αγγεία και επιτύμβιες επιγραφές, που έχουν μελετηθεί από την ίδια, κατέστη δυνατό να χρονολογηθεί το νεκροταφείο στην πρωτοβυζαντινή εποχή.

Όσον αφορά τα μικροαντικείμενα που έχουν βρεθεί στο βόρειο νεκροταφείο, τα οποία αποτελούν για πρώτη φορά αντικείμενο μελέτης, συνίστανται κυρίως σε κοσμήματα και εξαρτήματα ένδυσης, που έφεραν οι τεθνεώτες ενίοτε την ώρα της ταφής τους. Σε αντίθεση με τα λοιπά κτερίσματα, που αντανακλούν κυρίως ταφικές πρακτικές, τα μικροευρήματα των τάφων, όντας προσωπικά αντικείμενα, μας φέρνουν σε μια πιο άμεση επαφή με τους κατόχους τους.

Τα κοσμήματα και εξαρτήματα ένδυσης προέρχονται από δύο χαρακτηριστικούς για το βόρειο νεκροταφείο τύπους τάφων τους κτιστούς κιβωτιόσχημους και τους λεγόμενους καλυβίτες. Η πλειονότητα των ευρημάτων βρέθηκε στους κτιστούς τάφους, οι οποίοι συνδέονται με μεσαία ή ανώτερα κοινωνικά στρώματα, γεγονός που επιβεβαιώνεται τόσο από

το είδος όσο και από την ποιότητα των προσωπικών αντικειμένων. Αντίθετα, τα λιγοστά ευρήματα που ανευρίσκονται στους απλούς καλυβίτες τάφους καθώς και η ποιότητά τους, παραπέμπουν σε μια διαφορετική θέση των κατόχων τους στην κοινωνία.

Η πολυπληθέστερη κατηγορία ευρημάτων είναι τα ενώτια, τα οποία εμφανίζονται σε όλους τους τύπους τάφων και σε όλες τις ύλες. Φαίνεται να συνδέονται κυρίως με κορίτσια πολύ μικρής ηλικίας, όπως το δείχνουν οι μικρότεροι καλυβίτες τάφοι. Από τη γυναικεία ένδυση σώζονται διάφοροι τύποι περονών, με τις οποίες στερεώνονταν κομμώσεις και κεφαλόδεσμοι. Χαρακτηριστικά ευρήματα της ανδρικής ένδυσης αποτελούν διάφοροι τύποι πορπών, που συνδέονται με τη στρατιωτική ένδυση. Ευρήματα όπως κουδουνάκια και διάφορα φυλακτά ανήκουν στον αποτρεπτικό εξοπλισμό της πιο «ευάλωτης» ομάδας των αρχαίων και μεσαιωνικών κοινωνιών, που είναι τα παιδιά. Το σύνολο των ευρημάτων, που μπορεί να χρονολογηθεί στον 5ο και στον 6ο αι., αντικατοπτρίζει έναν εντυπωσιακά ομοιογενή υλικό πολιτισμό όσον αφορά έθιμα ταφής, ενδυματολογικά στοιχεία αλλά και θρησκευτικές αντιλήψεις, ο οποίος χαρακτηρίζει όλη την αυτοκρατορία στους πρωτοβυζαντινούς χρόνους.

Η μελέτη και δημοσίευση των μικροευρημάτων του βόρειου νεκροταφείου αφενός διευρύνει σημαντικά τον γνωστό υλικό πολιτισμό του πρωτοβυζαντινού Άργους που έως τώρα περιοριζόταν κυρίως στην κεραμική, αφετέρου προσθέτει αδημοσίευτα έως τώρα ευρήματα από ανασκαφές σε εδάφη της βυζαντινής αυτοκρατορίας, στον διεθνή κατάλογο πρωτοβυζαντινών κοσμημάτων και εξαρτημάτων ένδυσης.

ΙΩΑΝΝΑ ΜΠΙΘΑ

ΜΙΑ ΓΝΩΣΤΗ ΑΓΝΩΣΤΗ ΑΜΦΙΓΡΑΠΤΗ ΕΙΚΟΝΑ ΜΕ ΤΗΝ ΠΑΝΑΓΙΑ ΟΔΗΓΗΤΡΙΑ ΚΑΙ ΤΟΝ ΑΓΙΟ ΘΕΟΔΩΡΟ ΤΟΝ ΤΗΡΩΝΑ ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΛΛΟΓΗ ΤΟΥ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟΥ

Η αμφίγραπτη εικόνα της Παναγίας Οδηγήτριας και του αγίου Θεόδωρου του Τήρωνος προέρχεται από τη μονή Σωτήρος που βρίσκεται στην κορυφή λόφου της νήσου Πρώτης, τόπου εξορίας βυζαντινών αυτοκρατόρων και αξιωματούχων. Όταν πρωτοδημοσιεύθηκε η εικόνα – μόνον η όψη με τον άγιο Θεόδωρο – από τον Γεώργιο Σωτηρίου το 1938 (*Κειμήλια τοῦ Οἰκουµενικοῦ Πατριαρχείου. Πατριαρχικὸς ναὸς καὶ σκευοφυλάκιον*, σ. 30-31, πίν. 20) είχε ήδη μεταφερθεί στο Οικουμενικό Πατριαρχείο. Η πληροφορία αυτή είναι εξαιρετικά σημαντική διότι επιβεβαιώνει την κωνσταντινουπολίτικη προέλευσή της, όχι μόνον διότι είναι λίγες οι βυζαντινές εικόνες που έχουν διατηρηθεί στην πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας, αλλά γιατί εντάσσεται σε μια ενδιαφέρουσα ομάδα λιτανευτικών εικόνων, των αμφιγράπτων, των οποίων το αρχέτυπο συνδέεται με την Κωνσταντινούπολη. Η εικόνα πρόσφατα παρουσιάστηκε στην έκθεση που οργάνωσε η Brigitte Πιταράκη: *Life Is Short, Art Long. The Art of Healing in Byzantium, Pera Museum, Istanbul 10 February-26 April 2015*, αριθ. καταλόγου 44 σ. 269-273 (Ιω. Μπίθα, Βγ. Πιταράκη).

Από τις τουλάχιστον εκατόν σαράντα αμφίγραπτες βυζαντινές και μεταβυζαντινές εικόνες που έχουν εντοπισθεί έως τώρα, οι περισσότερες με την Παναγία βρεφοκρατούσα στην κύρια όψη και τη Σταύρωση στην πίσω, όπως το αρχέτυπό της, μόνον δύο φέρουν στην πίσω όψη στρατιωτικό άγιο. Στη μικρή αυτή ομάδα προστίθεται η εικόνα του Οικουμενικού Πατριαρχείου με την Παναγία Οδηγήτρια – [ΜΗΡ ΘΥ] Η ΟΔΗΓΗΤΡΙ[A] – στην κύρια και τον άγιο Θεόδωρο τον Τήρωνα – Ο ΑΓ(ΙΟC) ΘΕΟΔΩΡΟC Ο ΤΥΡΟΝ – στη δευτερεύουσα, πίσω, όψη, μάλλον η μόνη αμφίγραπτη εικόνα που εντοπίζεται στην ίδια την πόλη της δημιουργίας τους. Η μεγάλων διαστάσεων (96,4 × 69,5 × 4,5 εκ.) εικόνα με

το αυτόξυλο πλαίσιο έχει διατηρηθεί σε δύο κομμάτια. Μεγάλη φθορά της ζωγραφικής επιφάνειας στην κύρια όψη έχει αφήσει να φαίνονται ελάχιστα τμήματα από την Παναγία και τον Χριστό, σε αντίθεση με την πίσω όψη, όπου η διατήρηση είναι πολύ καλή με εξαίρεση τη φθορά στο πρόσωπο του αγίου Θεοδώρου. Η τεχνοτροπία, το κοινό χρωματολόγιο και τα ίδια γράμματα των επιγραφών οδηγούν στη διαπίστωση ότι και οι δύο όψεις είναι έργο του ίδιου ζωγράφου.

Η Παναγία Οδηγήτρια ακολουθεί τα εικονογραφικά πρότυπα της Οδηγήτριας με το επιπρόσθετο εικονογραφικό στοιχείο της παρουσίας δεομένων ημίσωμων αγγέλων στις άνω γωνίες. Χαρακτηριστικός είναι ο φωτοστέφανος του Χριστού με το γαλάζιο διαβαθμισμένο χρώμα στο εσωτερικό, στοιχείο που δεν απαντά συχνά στην εικονογραφία.

Ο έφιππος άγιος Θεόδωρος ο Τήρων με χρυσό φωτοστέφανο λογχίζει με ορμή τον κουλουριασμένο ανάμεσα στα πίσω πόδια του αλόγου οφιοειδή δράκο. Ο άγιος σε πλήρη στρατιωτική εξάρτυση υψώνει το δεξί του χέρι με το δόρυ και το, σε θέση αντιθετική, αριστερό του χέρι κρατεί τα ηνία. Το λευκό άλογο με ιδιαίτερο θυμό και ορμή ανασηκώνει τα μπροστινά του πόδια γυρνώντας την κεφαλή του προς το θηρίο που ξεψυχά βγάζοντας την κόκκινη γλώσσα από το οδοντόφρακτο στόμα του. Όλη η ένταση της δρακοντοκτονίας ενδυναμώνεται από την αντιθετική θέση των ποδιών του αγίου ενώ ο κορμός του παραμένει μετωπικός, το ανεμιζόμενο αναπετάρι του μανδύα του και τη μικρή στρογγυλή ασπίδα που και αυτή, λόγω της σφοδρότητας, ζωγραφίζεται να ίπταται αψηφώντας τους νόμους της βαρύτητας. Παρά την αστοχία στις αναλογίες, ο ζωγράφος κατορθώνει να παρουσιάσει ένα κλειστό σύνολο βρίσκοντας τρόπους να περιορίσει το θέμα του μέσα στη διαθέσιμη επιφάνεια. Στην εικόνα του Οικουμενικού Πατριαρχείου ο άγιος αν και αποδίδεται σύμφωνα με τα γνωστά εικονογραφικά πρότυπα, ο τρόπος με τον οποίο ο ζωγράφος τα μεταπλάθει μπορεί να δώσει κάποιες νύξεις για το επίπεδο της τέχνης που ασκείτο στην Κωνσταντινούπολη στα τέλη του 14ου αιώνα.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Μ. ΜΠΙΟΝΟΒΑΣ

ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΒΙΟ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΖΩΓΡΑΦΟΥ ΠΑΝΤΟΛΕΟΝΤΑ ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ (Π. 985-ΑΡΧΕΣ 11ου ΑΙΩΝΑ)

Στο Βυζάντιο οι ζωγράφοι συνήθως δεν υπέγραφαν τα έργα τους μέχρι το 12ο αιώνα, όταν τα ονόματά τους άρχισαν να εμφανίζονται, κάποτε μαζί με εκείνα των χορηγών. Εξαίρεση στην ανωνυμία των καλλιτεχνών παρουσιάζει το Μηνολόγιο του Βασιλείου Β΄ (π. 985, κώδ. gr. 1613, Βατικανό, Biblioteca Apostolica Vaticana). Το πολυτελές χειρόγραφο περιλαμβάνει Βίους αγίων για τους μήνες Σεπτέμβριο-Φεβρουάριο, σε 430 σελίδες εικονογραφημένες με μία μικρογραφία ανά σελίδα και το όνομα του ζωγράφου ως δηλωτικό του δημιουργού της. Διασώζονται τα ονόματα οκτώ ζωγράφων, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζει εκείνο του Παντολέοντα, καθώς εμφανίζεται 79 φορές, ακολουθούμενο από τα ονόματα των υπολοίπων επτά: Νέστωρ (71 φορές), Μιχαήλ ο Μικρός (67 φορές), Μιχαήλ των Βλαχερνών (61 φορές), Συμεών των Βλαχερνών (48 φορές), Γεώργιος (45 φορές), Συμεών (32 φορές) και Μηνάς (27 φορές).

Η επίδραση της τέχνης του Παντολέοντα είναι εμφανής στις μικρογραφίες από το Ευαγγελιστάριο του Σινά, δώρο του Βασιλείου Β΄ (π. 1000, κώδ. 204), στο Ψαλτήριο του Βασιλείου Β΄ (π. 1004, κώδ. gr. 17, Βενετία, Biblioteca Nazionale Marciana) και σε ένα Μηνολόγιο από την περίοδο του αυτοκράτορα Μιχαήλ Δ΄ (π. 1040, κώδ. W 521, Βαλτιμόρη, Walters Art Gallery). Επιπλέον, στην παραγωγή του Παντολέοντα εγγράφονται φορητές εικόνες σύμφωνα με ένα κείμενο των αρχών του 11ου αιώνα.

Ιδιαίτερη σημασία στη διερεύνηση της ιστορίας του Παντολέοντα έχει ο *Βίος του αγίου Αθανασίου του Αθωνίτη*, ιδρυτή της μονής της Μεγίστης Λαύρας στον Άθω:

1. Μετά τον θάνατο του αγίου Αθανασίου γύρω στο 1001, η Μεγί-

στη Λαύρα διατήρησε στενούς δεσμούς με τη μονή της *Θεοτόκου της Παναγιωτίσσης* ή της *Υπεραγίας Θεοτόκου των Παναγίου* στην Κωνσταντινούπολη. Μάλιστα, κατά τον εορτασμό της μνήμης του αγίου Αθανασίου εκφωνούνταν ο Βίος του, τον οποίο συνέγραψε ο Αθανάσιος, πρώην δικαστικός στο επάγγελμα και μετέπειτα μοναχός στη μονή του Παναγίου.

2. Στο εργαστήριο της ίδιας μονής φιλοτεχνήθηκε μία εικόνα του αγίου Αθανασίου σύμφωνα με τις υποδείξεις του Αντωνίου, διαδόχου του Αθανασίου στη Μεγίστη Λαύρα και στη συνέχεια ηγουμένου του Παναγίου. Έτσι, δικαιολογείται η μεγάλη πιστότητα στην απόδοση της μορφής σύμφωνα με τον *Βίο του αγίου Αθανασίου*.

3. Ο εκκλησιάρχης (επικεφαλής διακονητών ναού) της Μεγίστης Λαύρας Κοσμάς, κατά τη διάρκεια επίσκεψης στη μονή του Παναγίου (μετά το 1000), είδε τη συγκεκριμένη εικόνα και μετά από τρεις ημέρες έλαβε αντίγραφο της ως ευλογία από τον Αντώνιο.

4. Η άμεση παράδοση της εικόνας έγινε μετά από παράκληση του Αντωνίου κατά τη διάρκεια του όρθρου προς τον μοναχό ζωγράφο Παντολέοντα, μολοντί αυτός επικαλέστηκε φόρτο εργασίας, καθώς είχε αναλάβει βασιλικές παραγγελίες.

Συμπερασματικά, προσδιορίζονται ένα εργαστήριο στη μονή του Παναγίου, δύο ομόθεμες εικόνες από το χέρι του επικεφαλής διάσημου καλλιτέχνη Παντολέοντα και η θέση του στο περιβάλλον του βυζαντινού αυτοκράτορα. Βεβαιώνεται η δημιουργία πιστού αντιγράφου της αρχέτυπης εικόνας του αγίου Αθανασίου του Αθωνίτη με ιδιαίτερη λατρευτική και καλλιτεχνική αξία, και η μεταφορά του από την Κωνσταντινούπολη στη Μεγίστη Λαύρα. Έτσι συνεχίζεται η παράδοση μεταφοράς έργων από το 10ο αιώνα, με χαρακτηριστικά παραδείγματα το Ευαγγέλιο και τον Πραξαπόστολο που έγραψε ο άγιος Αθανάσιος, τον σταυρό του Νικηφόρου Φωκά και την ορειχάλκινη επένδυση θύρας στο καθολικό της μονής.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΟΣ ΜΠΟΥΡΑΣ

ΨΕΥΔΟ-ΟΡΘΟΜΑΡΜΑΡΩΣΕΙΣ ΣΤΟ ΚΑΘΟΛΙΚΟ ΤΟΥ ΟΣΙΟΥ ΛΟΥΚΑ

Στό έσωτερικό του καθολικού της μονής του Όσιου Λουκά έχουμε τήν πλήρη κάλυψη τοίχων και θόλων, μοναδική σέ πλοῦτο και διατήρηση για μεσοβυζαντινό ναό. Οί τοίχοι μέχρι τό ὕψος τῶν θόλων σκεπάζονται μέ ὀρθομαρμαρώσεις και ψηλότερα μέ ψηφιδωτά. Ὁ ἐπισκέπτης πού κινεῖται μέσα στόν ναό εἶχε ἄλλοτε τουλάχιστον μιὰ συνεχῆ εἰκόνα ἐντέχνου καλύψεως ὄλων τῶν ἐπιφανειῶν του ἔσωτερικού της ἐκκλησίας.

Στήν πραγματικότητα, στά πλάγια διαμερίσματα ἡ κάλυψη ἔχει γίνει μέ τοιχογραφίες και διακοσμητικά θέματα, χωρίς νά εἶναι ἐμφανής ἡ διαφορά ἀπό τόν κυρίως ναό. Κατ' ἀναλογία οἱ ὀρατές ἀπό χαμηλά ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τῶν ὑπερώων διακοσμήθηκαν μέ μιμήσεις τῶν ὀρθομαρμαρώσεων.

Ἡ διάταξη τῶν μαρμάρων στό ἰσόγειο ἀκολουθεῖ ὀρισμένους κανόνες: Χαμηλά ὑπάρχουν σέ συνεχῆ σειρά πλάκες μαρμάρου σέ ὕψος 1,25 μέτρων περίπου, πού πατοῦν σέ κυματιοφόρο στυλοβάτη και προφανῶς ἀκολουθοῦν τήν παράδοση τῶν ἀρχαίων ὀρθοστατῶν. Ψηλότερα τρέχει συνεχῆς ζώνη ὕψους 45 ἐκ. ἀπό διαφορετικοῦ χρώματος μάρμαρο, ὅπως οἱ καταληπτῆρες τῆς ἀρχαίας ἀρχιτεκτονικῆς. Ἀκόμα πιό πάνω σχηματίζονται ὀρθογώνιοι πίνακες, περιγραφόμενοι ἀπό λευκές πάντοτε ζεύξεις και πλαισιωμένοι ἀπό μικροῦ πλάτους πλάκες, σχεδόν πάντοτε χρώματος διαφορετικοῦ ἀπό τούς πίνακες.

Στά ὑπερῶα του καθολικού, ἡ ἀφαίρεση τῶν ἀσβεστωμάτων ἀπό τούς τοίχους πρό 60 ἐτῶν ἔφερε στό φῶς μιὰ μεγάλη σειρά ψευδοπινάκων, τῶν περισσοτέρων σέ πολύ καλή κατάσταση. Εἶναι βέβαιο ὅτι λόγω του μεγάλου ὕψους, οἱ θεατές ἀπό τόν κυρίως ναό εἶχαν τήν αἴσθηση ὅτι οἱ ὀρθομαρμαρώσεις ἐπεκτείνονταν και στά ὑπερῶα.

Διαπιστώνεται ὅτι ἔγινε πολύ καλή μίμηση τῶν ὀρθομαρμαρώσεων: Ὑπάρχουν σέ νωπογραφία (fresco) ὀρθοστάτες, πάνω ἀπό τούς ὁποίους

ἀπεικονίζεται καταληπτήρ σέ ἀδιάσπαστη σειρά, διαφορετικοῦ χρώματος. Ψηλότερα οἱ πίνακες περιγράφονται ἀπό στενές λευκές ταινίες, πού *παριστάνουν τῖς ζεύξεις*. Χαρακτηριστικό τῆς ἐπιμελείας μέ τήν ὁποία ἔγινε ἡ ἀντιγραφὴ εἶναι ἡ ἔνδειξη τοῦ ἄρμου στό σημεῖο συναντήσεως τῶν ψευδοζεύξεων. Οἱ πίνακες παριστάνονται ἐνιαῖοι ἢ μέ ἄρμό στό μέσον καί συμμετρικά τά «νερά» τοῦ μαρμάρου, ὅπως καί στίς ὀρθομαρμαρώσεις, μέ τόν γνωστό ἀπό τήν παλαιοχριστιανική περίοδο τρόπο.

Ἡ ἀναγνώριση τῶν παριστανομένων μαρμάρων δέν εἶναι εὐκόλη. Φαίνεται ὅτι ὁ καλλιτέχνης πού ἐργάστηκε ἄλλοτε μιμεῖτο γνωστά μάρμαρα καί ἄλλοτε προσπαθοῦσε ἀπό μνήμης νά παραστήσει ἄλλα.

Οἱ ὀρθοστάτες μιμοῦνται προκοννήσιο μάρμαρο μέ συμμετρικά γκρίζα ἐκτεινόμενα εὐθύγραμμα τά «νερά».

Εὐκόλα ἀναγνωρίζονται σέ πίνακες τά πράσινα μάρμαρα τῆς Καρύστου, τά γνωστά μέ τό ὄνομα *cipollino*, κομμένα λοξά καί συμμετρικά σέ ἄξονα. Ἀναγνωρίζεται τό ἴδιο μάρμαρο κομμένο καθέτως πρός τά «νερά» του. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι τοῦ Καρυστίου λίθου ἔχει γίνει εὐρεία χρήση στό καθολικό. Μία παραλλαγή μέ πορφυρές προσμίξεις εἰκονίζει πιθανότατα τό λεγόμενο *cipollino rosso*, μάρμαρο τῆς Καρίας (Ἰασοῦ). Σέ ἄλλους πίνακες ἀναγνωρίζεται ὁ κροκαλλοπαγῆς Θεσσαλικός πράσινος λίθος (Ἐλευθερουπόλεως ἢ Χασάμπαλης) καί σέ ἄλλους μέ προσμίξεις πού σχηματίζουν κύκλους, τό ἄγνωστο στήν Ἑλλάδα *occhio di ranone*. Τό ἴδιο μάρμαρο ἀπεικονίζεται σέ ἄλλους πίνακες, κομμένο μέ συμμετρικά τά «νερά» του ὡς πρός τούς δύο ἄξονες.

Τό πορφυρό μέ λευκά νερά ἀπεικονίζει πιθανῶς μάρμαρο Ἐρετρίας, ἐπίσης σέ εὐρεία χρήση στό καθολικό. Ἀδιάγνωστα παραμένουν ἀπεικονιζόμενα μάρμαρα μέ πορφυρά «νερά» σέ πράσινο βάθος, ἓνα ἰῶδες λατυποπαγές καί ἀκόμα ἓνα πράσινο μέ λευκές νεφώσεις. Ἡ ἀναγνώριση τῶν ἐνιαίου χρώματος πινάκων εἶναι ἀνέφικτη.

ΔΙΟΜΗΔΗΣ ΜΥΡΙΑΝΘΕΥΣ - ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΣ ΧΑΤΖΗΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ

Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΑΥΞΕΝΤΙΟΥ ΣΤΗΝ ΚΩΜΗ ΚΕΠΗΡ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ: ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΤΑ ΚΕΙΜΗΛΙΑ ΤΟΥ

Ο ναός του Αγίου Αυξεντίου βρίσκεται στην κατεχόμενη κοινότητα Κώμη Κεπήρ της Καρπασίας. Στο ναό εντοπίζονται πολλές οικοδομικές φάσεις. Σημαντικά τεκμήρια για τις οικοδομικές φάσεις του μνημείου αποκαλύφθηκαν κατά την διάρκεια των εργασιών επισκευής που ολοκληρώθηκαν τον Φεβρουάριο του 2015. Η ακριβής χρονολόγηση όλων των φάσεων δεν είναι, επί του παρόντος, απόλυτα εφικτή. Από τον αρχικό ναό διατηρούνται, το μεγαλύτερο μέρος της αψίδας και τα κατώτερα τμήματα των άλλων τοίχων, κτισμένα κατά κύριο λόγο από μεγάλο μεγέθους λαξευτούς λίθους.

Ο ναός στη σημερινή του μορφή ανήκει στον τύπο του μονόχωρου καμαροσκεπούς και περιβάλλεται από στοά στην νότια και δυτική πλευρά του. Ο ναός διαχωρίζεται σε δύο βασικά τμήματα το ανατολικό με μήκος 9,20 μ. και το δυτικό, υπό μορφή νάρθηκα, με μήκος 3,80 μ. Τα δύο τμήματα “διαχωρίζονται” από φαρδύ τόξο πλάτους 1,80 μ. Το ανατολικό τμήμα διαμορφώνεται από δύο οξυκόρυφα αψιδώματα στον βόρειο και νότιο τοίχο του. Τόσο στον βόρειο, όσο και στον νότιο τοίχο σώζονται οι γενέσεις του δυτικού τμήματος παλαιότερων τόξων. Ολόκληρη η καμαροσκέπαστη ανωδομή είναι ανακατασκευή που έγινε σε δύο τουλάχιστον φάσεις. Το ανατολικό τμήμα της καμάρας ενισχύεται από δύο οξυκόρυφα σφενδόνια.

Κατά τις πρόσφατες εργασίες αποκατάστασης αποκαλύφθηκαν, ανάμεσα άλλων: 1) τρία, αποφραγμένα σήμερα, τόξα στο βόρειο τοίχο που αποδεικνύουν την ύπαρξη βόρειου κλίτους στον ναό ή τοξοστοιχία σύνδεσης με άλλον παλαιότερο ναό, 2) θύρωμα, της αρχικής φάσης, στο δυτικό άκρο του νότιου τοίχου, 3) τοιχογραφία, η οποία παριστάνει τον

Χριστό και δεόμενη δωρήτρια του 16ου αιώνα στο δυτικό αψίδωμα του νότιου τοίχου και κατάλοιπα άλλων σε διάφορα σημεία και 4) “τυφλός χώρος” πάνω από το φαρδύ κεντρικό τόξο, όπου βρέθηκε αριθμός εικόνων βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου.

ANNA MUTHESIUS

“BEING” IN CONSTANTINOPLE AS WITNESSED THROUGH THE TESTIMONY OF PRECIOUS TEXTILES (4th-15th centuries)

The production, use and display of costly Byzantine textiles in Constantinople was widespread over the whole period of its existence. Their use mirrored ‘Being in Constantinople’ across all levels of society. They reflected social reality, political ideology, religious doctrine and belief, and economic and technological developments at the heart of the Byzantine Empire. This paper asks, ‘How can ‘Being in Constantinople’ be defined and what role did precious textiles play in the creation of this sense of being?’

The paper falls in to two sections, the first of which deals with the definition of ‘Being in Constantinople’. The second section illustrates with reference to extant and to documented textiles, how such a sense of civic being was rendered visible through the use of precious textiles.

An outline of each section follows.

Section one

Section one on ‘Being in Constantinople’ encompasses discussion of identity (mind/body/soul), ethnicity, gender, status and occupation, religious belief and spirituality, morality/ propriety/ piety in relation to social norms, social obligation, and sense of civic pride. Also, it looks at authority and power in relation to the human quest for salvation and eternal life. Thus, this section seeks to set out the beliefs and historic memories of the past important to ‘Being in Constantinople’.

Section two

Section two on the ‘making visible’ of ‘Being in Constantinople’ relies upon the evidence of surviving textiles produced in Constantinople and of documentary reports of textiles used in the Capital (eg. Book of the Eparch,

Book of Ceremonies, Church Fathers, literary sources etc). This section demonstrates the means whereby the textiles were encoded with messages to be read by society and how these messages were displayed through ceremonial and ritual practices as well as in the course of everyday use. This section makes clear how the textiles especially highlighted the Capital as centre of political and administrative authority and diplomacy, heart of Orthodox faith and of Christian Orthodox Empire, and also as powerhouse of manufacture and commerce, retail and distribution. The conclusion to the paper argues that the use of precious cloths to express 'being' in Constantinople was part of a policy to showcase Constantinople as 'epitome' of civilised social order.

ANNA Γ. ΝΙΚΑ

**ΣΥΜΒΑΤΙΚΕΣ ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΕΙΣ «ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΤΑΞΕΩΣ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ»
ΣΕ ΨΗΦΙΔΩΤΟ ΔΑΠΕΔΟ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΩΤΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ
ΑΣΤΥΠΑΛΑΙΑ. Η ΣΗΜΕΙΩΤΙΚΗ ΤΩΝ ΣΥΜΒΟΛΩΝ**

Με αφετηρία τη συμβολική θέαση του κόσμου, η μορφή και το περιεχόμενο της ψηφιδωτής επιδαπέδιας διακόσμησης του κοσμικού λουτρώνα της Αστυπάλαιας, στην περιοχή Ανάληψη (Μαλταιζάνα), στη θέση «του Ταλλαρά», που έφερε στο φως η ανασκαφική έρευνα των Ιταλών, συνδέεται έμμεσα με το καθεστώς της δημιουργίας των ατομικών λουτρώνων στην ηπειρωτική και τη νησιωτική Ελλάδα, και την κοινωνική διάσταση του φαινομένου.

Πρόκειται για μία εκτεταμένη εγκατάσταση ιδιωτικού λουτρού όπου διατηρούνται κατά χώραν αρκετά αρχιτεκτονικά στοιχεία του βαλανείου, με το μοναδικό από εικονογραφική άποψη- σύμφωνα με τα έως σήμερα ανασκαφικά δεδομένα της Δωδεκανήσου- ψηφιδωτό δάπεδο κοσμολογικού χαρακτήρα. Εικονιστικά σύμβολα μορφοποιημένων παραστάσεων των εποχών του έτους και του ετήσιου κύκλου του χρόνου, αποδίδονται σχηματικά στον απόηχο της ελληνιστικής τέχνης, αναπαριστώντας σε συμμετρική διάταξη τη γραμμική πορεία της τάξης του κόσμου.

Ο λουτρώνας αυτός, αποτελείται από δέκα εγκαταστάσεις, από τις οποίες η κεντρική αίθουσα των Θερμών, περιλαμβάνει στο κέντρο της το πολυπρόσωπο ψηφιδωτό δάπεδο με τα *θεμάτια*, τους αστρολογικούς δηλ. οίκους, διαιρέσεις του ζωδιακού ημερολογίου. Στο κέντρο της σύνθεσης, απεικονίζεται μετωπική προτομή της προσωποποίησης του έτους (*Ενιαυτός*). Περιμετρικά της έκκεντρης αυτής μορφής, τα δώδεκα σύμβολα του ζωδιακού κύκλου είναι κατανεμημένα σε ισάριθμα διάχωρα. Δακτύλιος με σπειρομαϊάνδρο οριοθετεί τον κύκλο, ή ακριβέστερα τους δύο ενάλληλους κύκλους της κεντρικής σύνθεσης.

Αλληγορικές μορφές που απεικονίζουν την καρποφορία της γης, σε συνδυασμούς που αφηγούνται τον ετήσιο κύκλο του χρόνου, αποτελούν

τα παραπληρωματικά στοιχεία του κεντρικού θέματος. Στο ευρύτερο τετράγωνο, όπου εντάσσεται η ψηφιδωτή αυτή παράσταση, διατηρούνται οκτάκτινα αστεροειδή κοσμήματα, αντωποί πέλτες και πλαίσια παραλληλογράμμων, που συμπληρώνουν τη γεωμετρική οργάνωση του συνόλου. Προσωποποιήσεις των τεσσάρων εποχών, απεικονίζονται στις τέσσερις γωνίες του εγγεγραμμένου στο τετράγωνο κύκλου.

Η αντιστοιχία των δώδεκα μηνών του έτους, εντοπίζεται στις δώδεκα κεφαλές, οι οποίες περικλείονται από τετράγωνα σχήματα.

Η εικαστική αυτή προβολή της σημασίας των παραμέτρων του χρόνου, των ημερολογιακών δηλαδή κύκλων με τον αστρολογικό χάρτη, συμβολίζει την αμφίδρομη και καθοριστική σχέση του αισθητού κόσμου με τον υπεραισθητό. Σύμφωνα δε με τη θεολογική δογματική, «ο ζωόμορφος κύκλος εις δώδεκα μέρη» όπως διατυπώνεται από τον Μέγα Βασίλειο στην *Εξαήμερο Ομιλία* (Στ' 23, στ. 31-36), συμβολίζει την οικουμένη και την πνευματική ζωή.

Το «κοσμολογικό διάγραμμα» του ψηφιδωτού της Αστυπάλαιας, αρκετά σπάνιο από εικονογραφική άποψη, αντικατοπτρίζει τη ροπή προς το θρησκευτικό συγκρητισμό που χαρακτήριζε το κοινωνικά μεταβαλλόμενο περιβάλλον της όψιμης αρχαιότητας, ενταγμένο στο πολιτισμικό περιβάλλον του Αιγαιακού χώρου. Η χρήση ωροσκοπίων, ως επίδραση των άστρων στις επίγειες μεταβολές (*καταρχαί*), καταδικαστέα από την εκκλησία, αντιπροσώπευε τις μεταφυσικές δοξασίες μαγικών πρακτικών (όπως τα αποτροπαϊκά περίαπτα, τα φυλακτήρια κ.ά.), οι οποίες είχαν ευρεία διάδοση σε όλες τις κοινωνικές τάξεις.

Ωστόσο, η περιγραφή της φύσης του ουρανού με τη χαρτογράφηση των αστερισμών στο ζωδιακό κύκλο, αποτελεί το εναργέστερο σύμβολο στο χώρο της κοσμολογίας, το οποίο συντηρείται εικονογραφικά στη διαχρονία της τέχνης. Οι αστρολογικές εικόνες στους παπύρους, στις μικρογραφίες χειρογράφων, που αποτελούν αντίγραφα αρχαίων προτύπων, στις τοιχογραφίες των μοναστηριών (*τον οὐρανόν τοῖς ἄστροις*) αλλά και στους αστρονομικούς κώδικες, με διαφορετικό εννοιολογικό πλαίσιο την εκάστοτε εποχή, αποτελούν εικονογραφικές συμβάσεις στο αίνιγμα του χρόνου.

ΕΥΘΥΜΙΑ ΝΤΑΦΟΥ - ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΣΕΜΟΓΛΟΥ

Η «ΠΑΝΑΓΙΑ ΤΩΝ ΧΑΛΚΕΩΝ». ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ

Η μέχρι σήμερα έρευνα εξετάζει την Παναγία των Χαλκέων ως τυπικό παράδειγμα ιδιωτικού ναού. Την απόδοση της ιδιότητας αυτής στο μνημείο υπαγόρευσαν η κτητορική επιγραφή στο υπέρθυρο του δυτικού τοίχου, το ταφικό αρκοσόλιο στον κυρίως ναό και η παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας στον νάρθηκα. Κατά πόσον όμως απόλυτη και αυτονόητη είναι η αναγνώριση ιδιωτικού χαρακτήρα για τον συγκεκριμένο ναό της Θεσσαλονίκης, τη στιγμή μάλιστα που αυτός έχει ανεγερθεί σε κατεξοχήν δημόσιας χρήσης χώρο, μεταξύ της Αγοράς και της Λεωφόρου;

Στη συνέχεια του παραπάνω ερωτήματος θα ανέκυπτε το ζήτημα κατά πόσον τα αρχαιολογικά δεδομένα επιδέχονται διαφοροποιημένη ανάγνωση. Πώς ορίζεται, για παράδειγμα, το περιεχόμενο του κτητορικού δικαιώματος που διατυπώνεται με το κείμενο της επιγραφής και ποια η αντιστοίχισή του με τη έννοια της ιδιωτικότητας; Υφίσταται, τελικά, η διάσταση της ιδιοκτησίας; Η ήδη διαπιστωμένη αναγωγή στοιχείων της αρχιτεκτονικής μορφολογίας της Παναγίας των Χαλκέων στο πρότυπο της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης και η δυνατότητα ερμηνείας της εικονογράφησης του θέματος της Ανάληψης στον τρούλο ως μιας καθ' έλξιν επιλογής από το ίδιο πρότυπο μαρτυρούν «μίμηση» που συντελείται με καλλιτεχνικούς όρους ή προδίδουν συνειδητή δέσμευση με ένα αρχέτυπο και μεταφορά της αυθεντίας-εξουσίας αυτού;

Σε εικονογραφικό επίπεδο, κύριο είναι το ερώτημα ως προς το στοιχείο που επικυρώνει την επένδυση της Δευτέρας Παρουσίας με αποκλειστικά ταφικό περιεχόμενο. Η καθαυτό κεντρική ιδέα της κρίσης, με την κοσμική της έννοια, δεν θα μπορούσε να νομιμοποιεί μια ερμηνεία με αντίστοιχα κοσμικές προεκτάσεις για την εικονογραφία της Κρίσεως;

Η αποδοχή της ερμηνευτικής αυτής δυνατότητας, που στο μνημείο καθίσταται αισθητή και με την ιδιότυπα πολυπληθή παρουσία και πυκνή διάταξη των αρχαγγέλων, είναι πιθανό να οδηγεί στις απαρχές της σύλληψης του θέματος.

Περαιτέρω, με ποιον τρόπο οι ιδιαιτερότητες του μνημείου στην ιδρυτική του φάση θα μπορούσαν να συνδέονται με τη μοναδικότητα στην εικονογράφηση του κύκλου του Ακαθίστου εντός του κυρίως ναού την παλαιολόγεια περίοδο και, τελικά, ποια ερμηνευτικά ζητήματα εγείρονται σχετικά με τη λειτουργία και την ταύτιση της Παναγίας των Χαλκείων;

ΕΙΡΗΝΗ ΠΑΝΟΥ

ΤΟ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΑΝΝΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΣΤΟ ΔΡΑΠΕΤΙ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Έντεκα χιλιόμετρα νοτιοανατολικά από το Ηράκλειο της Κρήτης στο νεκροταφείο του χωριού Δραπέτι, βρίσκεται ο δίχωρος ναός του οποίου το νότιο κλίτος είναι αφιερωμένο στην Αγία Άννα και το βόρειο κλίτος στον Άγιο Νικόλαο. Ο ναός, που χρονολογείται μεταξύ του 14ου και 15ου αιώνα, διασώζει τμήμα εικονογραφικού προγράμματος από τη ζωή των δύο αγίων καθώς και απεικόνιση δωρητών που μεσιτεύουν στη Θεοτόκο. Ο διάκοσμος, που παρουσιάζεται για πρώτη φορά στο σύνολό του, θα εξεταστεί όχι μόνο τεχνοτροπικά αλλά και με βάση το γεγονός ότι αποτελεί το μόνο γνωστό παράδειγμα όπου οι δύο συγκεκριμένοι άγιοι συνυπάρχουν στο ίδιο μνημείο. Η Αγία Άννα είναι γνωστή από τα αγιολογικά κείμενα ως προστάτιδα των παιδιών, ιδιότητα που φαίνεται να είχε αποκτήσει και ο Άγιος Νικόλαος. Από την μια πλευρά, η έννοια της προστασίας της οικογένειας εν ζωή ή μετά θάνατον όπως φαίνεται να κυριαρχεί στον δίχωρο ναό του Δραπετίου, είναι χαρακτηριστικό της λατρείας της Αγίας Άννας, γεγονός που παρατηρείται σε μεγάλο αριθμό μνημείων του ελλαδικού χώρου και των νησιών ιδιαίτερα μεταξύ του 14ου και 15ου αιώνα. Από την άλλη πλευρά, η μεσιτεία στον Άγιο Νικόλαο για προστασία παρατηρείται καθ' όλη τη Βυζαντινή περίοδο, γεγονός που επαναλαμβάνεται στο Δραπέτι μέσα από τις εικονογραφικές επιλογές που θα εξεταστούν. Τέλος, η δίχωρη εκκλησία του Δραπετίου μας δίνει την δυνατότητα να εξετάσουμε τις μορφές της λατρείας που η Αγία Άννα και η Θεοτόκος έχαιραν στην Κρήτη κατά τον 14ο και 15ο αιώνα.

ΒΑΡΒΑΡΑ Ν. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΡΤΑ. ΕΝΑΣ ΑΓΝΩΣΤΟΣ ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΝΑΟΣ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΟΠ ΑΛΤΙ

Το περασμένο καλοκαίρι ανασκάφτηκε στην περιοχή του Τοπ Αλτί, στα περικόρωρα της Άρτας ένας άγνωστος μεσοβυζαντινός ναός. Η ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως τα λείψανα ενός μεγάλων διαστάσεων (27,50 × 21,50) ναού με τρεις ασίδες ανατολικά, που αποτελούσε το καθολικό μονής, για την οποία δεν υπάρχουν ιστορικές μαρτυρίες. Δυτικά, αποκαλύφθηκε εντυπωσιακό πρόπυλο (με τρεις κόγχες στο βόρειο τοίχο και δύο στο δυτικό), ο τύπος του οποίου ήταν άγνωστος έως πρόσφατα στην εκκλησιαστική ναοδομία του Δεσποτάτου της Ηπείρου.

Ο ναός έφερε στη βόρεια πλευρά μια προσθήκη ενός στενόμακρου χώρου, που πιθανότατα καλύπτονταν με σταυροθόλια. Στη νότια πλευρά ήρθε επίσης στο φως μια σειρά, πιθανότατα καμαροσκέπαστων χώρων, η οποία όμως δεν είναι βέβαιο ότι συνέχιζε κατά μήκος της.

Το εντυπωσιακό αυτό μνημείο διατηρείται σε ύψος πάνω από 3 μέτρα, καθώς βρίσκεται επιχωμένο στις αποθέσεις του ποταμού Αράχθου. Στις ασίδες έχει αποκαλυφθεί μέρος των εντυπωσιακά καλοδιατηρημένων τοιχογραφιών, που θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στη μεσοβυζαντινή περίοδο (Βήμα, Διακονικό) και στο 13ο αι. (Πρόθεση).

Όπως προαναφέρθηκε ο ναός αποτελούσε καθολικό μονής, μια μεγάλη πτέρυγα κελιών της οποίας ήρθαν στο φως νοτιοδυτικά, για την οποία δεν υπάρχουν ιστορικές μαρτυρίες. Είναι κτισμένη στην ευρύτερη περιοχή του Τοπ Αλτί, σε μικρή απόσταση από την πόλη της Άρτας και στην απέναντι όχθη του ποταμού Αράχθου. Στην ίδια περιοχή διατηρούνται σημαντικοί μεσοβυζαντινοί ναοί, όπως ο Άγιος Δημήτριος του Κατσούρη, ο Άγιος Βασίλειος της Γέφυρας, ο Άγιος Νικόλαος της Ροδιάς,

αλλά και μια σειρά άλλων βυζαντινών ναών, αρκετοί από τους οποίους εντοπίστηκαν τα τελευταία χρόνια όπως ο Άγιος Νικόλαος στα Ρόκα

Η ύπαρξη τόσων βυζαντινών μνημείων στην πεδιάδα της Άρτας προσθέτει νέα στοιχεία στην οικιστική ανάπτυξη και τη μνημειακή τοπογραφία της περιοχής.

ΕΛΕΝΑ ΠΑΠΑΣΤΑΥΡΟΥ

**ΧΡΥΣΟΚΕΝΤΗΤΑ ΑΜΦΙΑ ΚΑΙ Η ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ
ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ**

Στις συλλογές του ΒΧΜ φυλάσσονται χρυσοκέντητα εκκλησιαστικά άμφια κατασκευασμένα σε εργαστήρια της Κωνσταντινούπολης, που χρονολογούνται από το 17ο έως και τον 19ο αιώνα. Ανήκουν, δηλαδή, στη λεγόμενη κεντητική «σχολή Κωνσταντινούπολης». Τα αντικείμενα αυτά διακοσμούνται με θρησκευτικά θέματα και με δευτερεύοντα διακοσμητικά μοτίβα. Δεν εντυπωσιάζουν μόνο για τα ακριβά υλικά και την ιδιαίτερα πολύτροπη τεχνική τους, αλλά και για τις εικαστικές συνθέσεις τους. Αυτές παραπέμπουν σε υψηλό επίπεδο αισθητικής του χορηγού και προσιδιάζουν στο οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο των Ρωμιών της εποχής των Φαναριωτών. Συγχρόνως, μαρτυρούν μια βαθειά θεολογική γνώση και ευρεία καλλιτεχνική παιδεία των δημιουργών τους.

Στην παρούσα ανακοίνωση συνοψίζονται τα βασικά εικονογραφικά γνωρίσματα των κεντημάτων και σχολιάζονται ζητήματα τέχνης που αφορούν στην καλλιτεχνική παραγωγή και ιδιαίτερα, τη ζωγραφική, της μεταβυζαντινής Κωνσταντινούπολης.

Τα έργα που αναλύονται αφορούν σε θέματα όπως: η Γέννηση, η Βάπτισμα, η Μεταμόρφωση, η Υπαπαντή, ο Χριστός εν δόξη, η Πλάση του Αδάμ, ο Ευαγγελισμός, ο Επιτάφιος θρήνος, η Παναγία-Ρόδον το Αμάραντον. Οι παραστάσεις παρουσιάζουν συγκερασμό επιδράσεων από τη βυζαντινή, δυτική και οθωμανική καλλιτεχνική παράδοση. Κατά τη διάρκεια των τριών αιώνων, οι επιδράσεις αυτές δεν είναι όμοια κατανεμημένες, ενώ οι αναλογίες τους εξαρτώνται από την εποχή. Σε γενικές γραμμές, οι συνθέσεις εντάσσονται στο πλαίσιο των καλλιτεχνικών τάσεων του ελλαδικού και ευρύτερου βαλκανικού χώρου της αντίστοιχης εποχής. Ωστόσο, ενδιαφέρουσα είναι η εικονογραφική πρωτοτυπία που παρουσιάζουν, πράγμα το οποίο ερμηνεύεται σε σχέση με την εντόπια καλλιτεχνική δημιουργία.

ΑΦΡΟΔΙΤΗ Α. ΠΑΣΑΛΗ

Ο ΣΤΑΥΡΕΠΙΣΤΕΓΟΣ ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗΣ ΣΤΗ ΒΡΟΣΙΝΑ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ἡ Βροσίνα, μικρό πεδινό χωριό, βρίσκεται 50 χιλιόμετρα νοτιοδυτικῶς τῶν Ἰωαννίνων, ἀριστερά τοῦ ποταμοῦ Καλαμᾶ, στά ὄρια μέ τόν νομό Θεσπρωτίας. Σέ ἀπόσταση 30' μέ τά πόδια δυτικῶς τῆς Βροσίνας, στήν κορυφή χαμηλοῦ λόφου πού περιβάλλεται ἀπό τίς τρεῖς πλευρές, ἀνατολική, βόρεια καί δυτική ἀπό τόν ποταμό Καλαμᾶ βρίσκεται ὁ σταυρεπίστεγος ναός τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς, ἄλλοτε καθολικό τῆς διαλυμένης σήμερα μονῆς Τραζανίτισσας πού ἦταν μετόχι τῆς γειτονικῆς μονῆς Ραϊδιώτισσας.

Ἴχει ἐξωτερικές διαστάσεις 8.10×5.10 μέτρα χωρίς τήν κόγχη τοῦ Ἱεροῦ. Στήν ἀνατολική πλευρά προσκολλᾶται ἡ κόγχη τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, ἐσωτερικῶς τμήμα κύκλου μικρότερο τοῦ ἡμικυκλίου καί ἐξωτερικῶς τρίπλευρη. Στή δυτική πλευρά εἶναι προσκολλημένος μεταγενέστερος νάρθηκας ἰσοπλατῆς μέ τόν ναό, μήκους 4.30 μέτρων, καλυμμένος μέ χαμηλότερη, ξύλινη, δίρριχτη στέγη ἡ ὁποία ἔχει ἐμφανῆ τά ξυγκτά της στό ἐσωτερικό. Τά ἡμικυκλικά κογχάρια τῆς προθέσεως καί τοῦ διακονικοῦ ἐγγράφονται στό πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου.

Ἡ κάλυψη τοῦ ὀρθογωνίου τοῦ ἀρχικοῦ κτίσματος γίνεται μέ δύο ἡμικυλινδρικές καμάρες, μία διαμήκη (διαμέτρου 3.75 μέτρων καί ὕψους κλείδας 5.30 μέτρων) καί μία ἐγκάρσια (διαμέτρου 2.30 μέτρων καί ὕψους κλείδας 7.05 μέτρων) πού διακόπτει τήν πρώτη στό μέσον τοῦ μήκους της καί εἶναι τοποθετημένη ψηλότερα. Ὁ ναός σήμερα ἐπικαλύπτεται μέ σκουρόχρωμα κεραμίδια ρωμαϊκοῦ τύπου.

Ὁ φωτισμός τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου εἶναι ἐλάχιστος. Ἐπιτυγχάνεται μέ λίγα, ἐξαιρετικά στενά παράθυρα - σχισμές πού διευρύνονται πρός τά μέσα.

Τυπολογικά ὁ ναός ἀνήκει στους σταυρεπιστέγους κατηγορίας Α1 τῆς κατατάξεως Α. Ὁρλάνδου. Στή δόμηση γίνεται ἀποκλειστική χρήση ὀρθογωνισμένων πελεκητῶν λίθων, τοποθετημένων σέ ὀριζόντιες, περιόπου ἰσοῦψεῖς στρώσεις. Τό ἐσωτερικό τοῦ μνημείου εἶναι κατά τό μεγαλύτερο μέρος ἀνεπίχριστο, ἐπιτρέποντάς μας νά διακρίνουμε τόν τρόπο δομήσεως τῶν θόλων.

Στό τεταρτοσφαίριο τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ εἰκονίζεται ἡ Πλατυτέρα καί χαμηλότερα οἱ Συλλειτουργοῦντες Ἱεράρχες. Σέ ἀβαθές τοξωτό ἀψίδωμα στόν νότιο τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ ὑπάρχει τοιχογραφία μέ τή μορφή τῆς τιμώμενης στόν ναό Ἁγίας Παρασκευῆς. Στό κέντρο τῆς ἐγκάρσιας καμάρας εἰκονίζεται ὁ Παντοκράτωρ καί γύρω Οὐράνιες Δυνάμεις, στίς γωνίες οἱ τέσσερις Εὐαγγελιστές καί στά ἄκρα τέσσερις ὀλόσωμες μορφές ἀγγέλων.

Οἱ ὄψεις τοῦ μνημείου παρουσιάζουν τήν τυπική μορφή τῶν μεταβυζαντινῶν ναῶν τῆς Ἡπείρου. Τό ἐνδιαφέρον γιά τή μορφολογική διάπλαση τοῦ συνόλου εἶναι ἐλάχιστο καί ἐκδηλώνεται μόνον μέ τή χρήση κεραμοπλαστικῶν ἐπιγραφῶν σέ δύο διακεκριμένες θέσεις, στά ἀετώματα τῆς ἀνατολικῆς ὄψεως καί τοῦ νότιου τυμπάνου τῆς ἐγκάρσιας καμάρας. Οἱ ἐξωτερικές ἐπιφάνειες εἶναι ἐνιαῖες καί ἀδιάθροτες καί ποικίλλονται μόνον μέ τά λιγοστά, μικροῦ μεγέθους ἀνοίγματα.

Ἡ κεραμοπλαστική ἐπιγραφή στόν ἀνατολικό τοῖχο μᾶς ὀδηγεῖ στόν χρόνο ἀνεγέρσεως 1596/1597.

Ὅπως ἔχει ἤδη ὑποστηριχθεῖ, οἱ περισσότεροι σταυρεπίστεγοι ναοί τῆς Ἡπείρου ἀνάγονται στους χρόνους μετά τήν Ἄλωση καί εἶναι ἀπλοί, μονόχωροι κατηγορίας Α1. Συγκεντρώνονται στό Δυτικό Ζαγόρι καί τά κοντινά χωριά μεταξύ Βίτσας καί Μολυβδοσκεπάστου καί στήν κοιλάδα τοῦ Καλαμᾶ ἀπό τήν Κληματιά ἕως τή μονή Παγανιῶν. Οἱ περισσότεροι κτίσθηκαν τόν ΙΖ΄ αἰῶνα. Ἡ Ἁγία Παρασκευή Βροσίνας εἶναι ἕνας ἀπό τούς σταυρεπιστέγους κατηγορίας Α1 τῆς κοιλάδας τοῦ Καλαμᾶ πού κτίσθηκε κατά τά τέλη τοῦ ΙΣΤ΄ αἰῶνα.

ΝΑΣΑ ΠΑΤΑΠΙΟΥ

ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗ ΜΟΝΗ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΤΟΥ ΑΝΔΡΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟ ΝΑΟ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΛΑΖΑΡΟΥ ΛΑΡΝΑΚΟΣ (16ος αι.)

Παραμένει ακόμη μυστήριο ποία ήταν αυτή η ορθόδοξη και αφιερωμένη στη Θεοτόκο μονή της Λευκωσίας, γνωστή στις πηγές ως μονή του Ανδρίου, ή Ανδρείου, ή των Ανδρών, για την οποία μετά την κατάληψη της Κύπρου από τους Οθωμανούς δεν γίνεται ουδεμία αναφορά. Καταστράφηκε κατά τις οχυρωματικές εργασίες του 1567 ή μετονομάστηκε η ίδια η μονή, γεγονός που δυσχεραίνει ακόμη περισσότερο την ταύτισή της; Στις δημοσιευμένες έως σήμερα πηγές αλλά και στο αρχειακό υλικό που έχουμε μελετήσει, δεν συναντήσαμε σχετική πληροφορία για καταδάφιση της εν λόγω μονής. Είναι σημαντικό, επίσης, να αναφέρουμε ότι έως το καλοκαίρι του έτους 1568, δηλαδή μόλις δύο χρόνια πριν πέσει η Λευκωσία στην εξουσία των Οθωμανών, στον κατάλογο για την εκλογή του τελευταίου επί βενετοκρατίας ορθοδόξου αρχιεπισκόπου Κύπρου, μετά τον θάνατο του επισκόπου Σολέας (αρχιεπισκόπου) Νεοφύτου Λογαρά, απαντούν δύο υποψήφιοι από την μονή του Ανδρίου. Η περίφημη αυτή ανδρική μονή της πρωτεύουσας, η αφιερωμένη στην Παναγία, μνημονεύεται και για τα ελληνικά χειρόγραφα τα οποία μας κληροδότησε ο καλλιγράφος καθηγούμενος Αμβρόσιος. Φαίνεται ότι στη μονή λειτουργούσε βιβλιογραφικό εργαστήριο. Μία απόφαση των βενετικών αρχών του 1558 και τρία άλλα έγγραφα καθώς και άλλο αρχειακό υλικό των τελευταίων χρόνων της βενετοκρατίας, φέρνουν εκ νέου στο προσκήνιο τη μονή αυτή της Λευκωσίας μαζί με νέα στοιχεία που μας βοηθούν στην ταύτισή της.

Η αρχειακή έρευνα μας προσέφερε, επίσης, σημαντικά στοιχεία για την ιστορία του ναού του αγίου Λαζάρου Λάρνακος, του οποίου η οικοδόμηση ανάγεται στον 9ο ή 10ο αιώνα. Συνολικά τέσσερα έγγραφα

βενετών αξιωματούχων φέρουν στο φως στοιχεία για την ιστορία του ναού και για την επισκευή του, η οποία πραγματοποιήθηκε κατά τα έτη 1558-1559. Για την επισκευή του ναού πρώτος είχε μεριμνήσει ο Sebastian Venier, τότε γενικός προνοητής και σύνδικος Κύπρου και μετέπειτα θριαμβευτής της Ναυμαχίας της Ναυπάκτου και τέλος δόγης. Ο Venier αποκαλεί τον άγιο Λάζαρο θαυματουργό και προστάτη των αλυσών της Λάρνακος, γι' αυτό, όπως σημειώνει σε επιστολή του προς τον δόγη, έπρεπε οπωσδήποτε να επισκευαστεί ο ναός του, ο οποίος για μεγάλο χρονικό διάστημα ήταν ερειπωμένος. Τελικά, η επισκευή του ναού ολοκληρώθηκε το καλοκαίρι του 1559, όταν υπηρετούσε στην Κύπρο ο διάδοχος του Venier, Andrea Duodo, και εορτάστηκε με μια λαμπρή δοξολογία στον ανακαινισμένο ναό.

ΜΙΑΤΙΑΔΗΣ Δ. ΠΟΛΥΒΙΟΥ

Ο ΑΝΕΙΚΟΝΙΚΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ ΔΥΟ ΑΓΙΟΡΕΙΤΙΚΩΝ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΤΡΟΥΛΩΝ

Αντικείμενο της ανακοίνωσης είναι ο διάκοσμος δύο ατύμπανων ημισφαιρικών τρούλων που βρίσκονται στο Άγιον Όρος, ο ένας στον ναό του κελίου του Γενεσίου της Θεοτόκου της Μονής Βατοπεδίου και ο άλλος στο παρεκκλήσι της Κοιμήσεως της Θεοτόκου της Μονής Δοχειαρίου.

Το κελί του Γενεσίου της Θεοτόκου βρίσκεται σε απόσταση λίγων χιλιομέτρων από τη Μονή Βατοπεδίου, κοντά στη Σκήτη του Αγίου Δημητρίου. Ο ναός του είναι ενσωματωμένος στο κτίριο του κελίου και ανήκει στον συνηθέστατο για την εποχή συνεπτυγμένο σταυροειδή εγγεγραμμένο τύπο. Σύμφωνα με κεραμοπλαστική αναγραφή της σχετικής χρονολογίας στον ανατολικό τοίχο του, είναι κτίσμα του 1748 (με κάποια επιφύλαξη για το ψηφίο των δεκαετιών που δεν αναγράφεται καθαρά). Δεν υπάρχουν επιγραφές ή άλλα στοιχεία που να καθιστούν γνωστό τον χρόνο κατά τον οποίο έγινε η διακόσμηση του εσωτερικού του. Ο τρούλος του έχει διάμετρο 3,0 μ. και είναι πτυχωτός, δηλαδή χωρισμένος σε είκοσι διάχωρα, που κοσμούνται με μοτίβα χαρακτηριστικά του οθωμανικού μπαρόκ - ροκοκό ύφους από τα οποία εκφύονται φυτικοί βλαστοί με άνθη. Παρόμοια θέματα κοσμούν και τα τέσσερα σφαιρικά τρίγωνα, ενώ του ίδιου ύφους είναι και ο γλυπτός διάκοσμος, που αποτελείται από γύψινα διακοσμητικά στην στεφάνη του τρούλου και στο πλαίσιο που επιστέφει το μοναδικό παράθυρο. Από γύψο είναι επίσης και τα γλυπτά μορφής αρπακτικών που υπάρχουν κάτω από τα σφαιρικά τρίγωνα, όπως και εκείνα στα άκρα της επίστεψης του παραθύρου.

Το παρεκκλήσι της Κοιμήσεως της Θεοτόκου βρίσκεται στην δυτική κόρδα της Μονής Δοχειαρίου και είναι κτισμένο στο β' ήμισυ του 18ου

αιώνα, στα πλαίσια της οικοδόμησης της πτέρυγας στην οποία ανήκει. Πρόκειται για ένα μονόχωρο ξυλόστεγο ναΐδριο με επίπεδη οροφή, στο κέντρο της οποίας διανοίγεται πτυχωτός ψευδότρουλος διαμέτρου 0,95 μ., που είναι χωρισμένος σε δεκαέξι διάχωρα και έχει στο κέντρο του γύψινα διακοσμητικά. Τα διάχωρα έχουν γραπτό διάκοσμο από φυτά με άνθη. Δεν υπάρχουν στοιχεία που να επιτρέπουν τη χρονολόγηση της διακόσμησης.

Τα χρονολογικά δεδομένα, τα θέματα, καθώς και το ύφος της διακόσμησης των δύο τρούλων οδηγούν στο συμπέρασμα πως πρέπει να οφείλονται στον ίδιο καλλιτέχνη, ο οποίος φαίνεται να είναι σαφέστατα επηρεασμένος από την οθωμανική ζωγραφική, τόσο ως προς τη θεματογραφία, όσο και ως προς το καλλιτεχνικό ύφος. Δεν αποκλείεται μεταξύ των εκατοντάδων ανάλογων κτισμάτων που βρίσκονται στην αθωνική χερσόνησο να υπάρχουν και άλλα ναΐδρια με παρόμοιο διάκοσμο, το βέβαιο πάντως είναι πως πρόκειται για πολύ σπάνιες εξαιρέσεις, που παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον όχι μόνον από καλλιτεχνική άποψη, αλλά και από την άποψη των αντισυμβατικών αντιλήψεων που εκφράζουν.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΠΡΩΤΟΨΑΛΤΗ

ΤΟ ΚΤΗΡΙΑΚΟ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΣΟΦΙΑΣ. Η ΔΙΑΔΡΟΜΗ ΤΟΥ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ ΤΟΥ *ΠΕΡΙ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΤΑΞΕΩΣ*

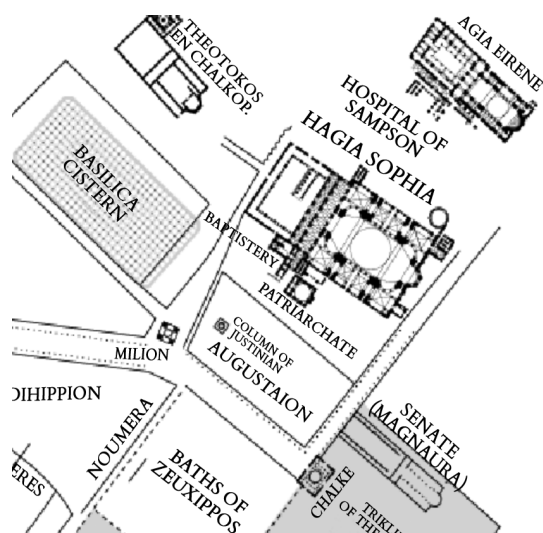
Μετά από νέα εξέταση του κειμένου στο σύγγραμμα *Περί βασιλείου τάξεως*, σχετικά με τις αυτοκρατορικές διαδρομές, γίνεται προσπάθεια να αναδειχθεί η διαδρομή που συνήθιζε να ακολουθεί ο αυτοκράτορας, βάσει πρωτοκόλλου. Η εξέταση αυτή θα επικεντρωθεί στην περιγραφή των κτισμάτων που περιλαμβάνονται στο χώρο εκτός Παλατίου, με έμφαση στην ευρύτερη περιοχή της Αγίας Σοφίας.

Η λεπτομερής περιγραφή, μέσα από τα βιβλία των τελετών, των στάσεων που έκανε ο αυτοκράτορας με την ακολουθία του σε κτίσματα εντός και εκτός της περιοχής του Ιερού Παλατίου, μας επιτρέπει να διαμορφώσουμε μια εικόνα για τη διαδικασία της τελετής/λιτανείας. Στο πρώτο κεφάλαιο του πρώτου βιβλίου, στο *Περί βασιλείου τάξεως*, περιγράφεται με κάθε λεπτομέρεια η λιτανεία από το Παλάτι προς την Αγία Σοφία, κατά τις ημέρες των εορτών και αναφέρονται τα κτίσματα, στα οποία ο αυτοκράτορας πραγματοποιούσε τις στάσεις. Η διαμόρφωση του κτηριακού συγκροτήματος του αυτοκρατορικού Παλατίου δεν εμφανίζει καμία ιδιαίτερη τάξη, όπως γνωρίζουμε ήδη από την ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση, την οποία ο Μέγας Κωνσταντίνος υιοθέτησε¹.

Σύμφωνα με αυτή την παραδοχή θα διαμορφωνόταν αρχικά και ο χώρος γύρω από την Αγία Σοφία. Η περιγραφή του Παλατίου θα δώσει

---

1. Βλ. Σπαλάτο, Θεσσαλονίκη και Αντιόχεια: Gilbert Dagron, *Η γέννηση μιας Πρωτεύουσας*. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2000, σ. 110

ακόμη λίγες πληροφορίες για την περιοχή γύρω από την Αγία Σοφία. Απ' αυτές τις πληροφορίες θα γίνει προσπάθεια να αναδειχθεί το «σύμπλεγμα κτισμάτων της Αγίας Σοφίας».

Ένα μέρος της παρουσίασης θα περιλαμβάνει και αναφορές στις ανασκαφές που έχουν γίνει τη δεκαετία του 1930 και 40. Δυστυχώς δεν έχουν έκτοτε

πραγματοποιηθεί άλλες ανασκαφές και δεν θα μπορούσαν να επεκταθούν, λόγω της εξάπλωσης της σύγχρονης πόλης στα σημεία που κάποτε ήταν η καρδιά της βυζαντινής Κωνσταντινούπολης.

Πηγές

De ceremoniis Book I, Chapter 1, in: Ann Moffatt tr., ed. (2012). *Konstantinos Porphyrogenetos: The book of ceremonies in 2 volumes*. Byzantina Australiensia (Reiskeed.). Canberra: Australian Association for Byzantine Studies.

De ceremoniis I, 38 (ed. Reiske, I, pp. 191-6; ed. Vogt, II, pp. 1-5, cc. 47-8), μετάφραση στα Αγγλικά από τον Paul Stephenson
<http://www.paulstephenson.info/trans/decer0.html> (15.3.2015)

CEMAL PULAK**EXCAVATIONS AT YENIKAPI, ISTANBUL -TURKEY:
THE SHIPWRECKS OF *PORTUS THEODOSIACUS*, THE BYZANTINE
PORT OF CONSTANTINOPLE (7th - 10th CENTURIES A.D.)**

Excavations at Yenikapi in Istanbul, Turkey, related to the Marmaray Project, have unearthed remains of Constantinople's Theodosian Harbour, including 37 Byzantine shipwrecks of 5th- to 11th-century date. Eight of these shipwrecks, six round ships and two of the first long ships, or galleys, to be excavated from the Byzantine period, were studied by archaeologists from the Institute of Nautical Archaeology. These well-preserved shipwrecks are an important new source of information on the maritime commerce of Constantinople and the gradual shift from shell-based to skeleton-based shipbuilding in the Mediterranean during the second half of the first millennium AD.

ΓΙΑΝΝΟΥΛΑ ΧΑΡ. ΣΑΝΔΡΑΒΕΛΗ

«ΕΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΙ»: ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΑ, ΕΡΓΑ ΚΑΙ ΧΑΡΑΚΤΕΣ ΤΗΣ ΣΥΛΛΟΓΗΣ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ

Η συλλογή χαρακτηριστικών του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου περιλαμβάνει έναν ικανό αριθμό χαλκογραφιών, που σύμφωνα με τις αφιερωματικές επιγραφές τους, έχουν τυπωθεί στο πρώτο ελληνικό τυπογραφείο του ελληνικού ορθόδοξου κόσμου στην Κωνσταντινούπολη, στις αρχές του 19ου αιώνα.

Πρόκειται για αξιόλογα έργα με θρησκευτικές παραστάσεις που άλλοτε αποτελούν πρότυπα για την εκτύπωση διάφορων άλλων παραστάσεων και άλλοτε μοναδικά αντίτυπα, που έχουν διασωθεί και φυλάσσονται σε δημόσιους και ιδιωτικούς χώρους πολιτιστικής κληρονομιάς. Έχουν φιλοτεχνηθεί από σημαντικούς χαράκτες, όπως ο ζωγράφος Νικόλαος ο Χίος και ο Ιθακήσιος Παρθένιος Καραβίας, οι οποίοι εργάστηκαν στις διαμορφωμένες κοινωνικές και πολιτισμικές συνθήκες της εποχής είτε για την εικονογράφηση θρησκευτικών βιβλίων είτε για την παραγωγή θρησκευτικών παραστάσεων, τη δαπάνη και την επιμέλεια των οποίων ανέλαβαν σιναίτες λόγιοι και ιερομόναχοι, όπως ο ηγούμενος Ιλαρίωνας ο Κρης. Τόσο τα τυπογραφικά σήματα των έντυπων κωδίκων όσο και οι επιγραφές που συνοδεύουν τα θέματα των χάρτινων εικόνων του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου επιβεβαιώνουν τον καθοριστικό ρόλο που είχε το Οικουμενικό Πατριαρχείο και οι εκπρόσωποί του στην προσπάθεια να λειτουργήσει τυπογραφείο στο μείζονα ελληνικό χώρο της Κωνσταντινούπολης.

Η εξέταση των κωνσταντινουπολίτικων χαρακτηριστικών της συλλογής του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου εστιάζει στους εικονογραφικούς τύπους, στην τεχνοτροπία, στους χαράκτες και στις συνθήκες

που ευνόησαν τη σημαντική εκτυπωτική δραστηριότητα στην περιοχή της Κωνσταντινούπολης στις αρχές του 19ου αιώνα και οδηγεί στο συμπέρασμα ότι αποτελούν πολύτιμες μαρτυρίες της μεταβυζαντινής τέχνης και εποχής.

ΑΛΕΞΙΑ - ΦΩΤΕΙΝΗ ΣΤΑΜΟΥΛΗ

Η ΕΓΚΩΜΙΑΣΤΙΚΗ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΣΟΦΙΑΣ ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΝΙΚΗΦΟΡΟ ΚΑΛΛΙΣΤΟ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟ

Στα αγιολογικά κείμενα της παλαιολόγειας εποχής (175 περίπου) μέσα από τα οποία αποτυπώνεται η προσπάθεια αναβίωσης της λατρείας αγίων που είχαν λησμονηθεί κατά τη λατινοκρατία, απαντά μόνο ένα εκτενές εγκώμιο του ναού της Αγίας Σοφίας: στη συλλογή θαυμάτων *Περὶ συστάσεως οἴκου Ζωοδόχου Πηγῆς* του Νικηφόρου Καλλίστου Ξανθοπούλου (μεταξύ 1306 και 1320). Πρόκειται για νέα επεξεργασία σε υψηλό ύφος θαυμάτων της Θεοτόκου του 10ου αι. με την προσθήκη νέων, σύγχρονων θαυμάτων. Ο Ξανθόπουλος εμπνεύστηκε το έργο από την αποκατάσταση της ορθοδοξίας και της θαυματουργικής δράσης της Πηγῆς ἐπὶ Ἀνδρονίκου Β' (1282-1328). Στο πλαίσιο αυτής της ιστορικής συγκυρίας ερμηνεύεται η μορφή της σύνθεσης της συλλογῆς των θαυμάτων, η οποία περιλαμβάνει ἔπαινο της Κωνσταντινούπολης και της Αγίας Σοφίας πριν την περιγραφή της Πηγῆς.

Διακρίνουμε στοιχεία της αρχιτεκτονικής μορφῆς του ναού τα οποία εντάσσονται στους παραδοσιακούς ρητορικούς τόπους του εγκωμίου, ὅπως π.χ. το μέγεθος και το κάλλος του ναού· στοιχεία με τα οποία συνδέεται ἄρρηκτα η Αγία Σοφία με την Κωνσταντινούπολη ως σύμβολο της πόλης (θέμα γνωστό και από άλλα κείμενα, ὅπως είναι το *Περὶ Κτισμάτων* του Προκοπίου και ο *Βυζάντιος* του Θεοδώρου Μετοχίτη)· εικόνες και σχήματα λόγου τα οποία παραπέμπουν στο συμβολισμό του ναού ως ουρανού και απαλείφουν τη διάκριση ανάμεσα στο αισθητό και το νοητό, το ορατό και το αόρατο (θέματα γνωστά και από άλλες εκφράσεις βυζαντινῶν ναῶν)· στοιχεία ρητορικά τα οποία θεωρούμε ὅτι εντάσσονται στο κλίμα των λογίων της παλαιολόγειας εποχῆς (ὅπως

π.χ. η έρις των στοιχείων της φύσης) αναφορές στη βασιλική εξουσία σε σχέση με το ναό της Αγίας Σοφίας και εικόνες (όπως π.χ. η Αγία Σοφία στηριζόμενη στην παλάμη του Θεού) που παραδοσιακά παραπέμπουν στο βασιλικό συμβολισμό σε σχέση με το συμβολισμό της βασιλείας του Θεού.

Εντοπίζονται στοιχεία τα οποία πηγάζουν από τις εγκωμιαστικές περιγραφές του Προκοπίου και Παύλου Σιλεντιαρίου ή απαντούν και στον *Βυζάντιο* του Μετοχίτη. Σε όλα τα κείμενα η σύνδεση της Αγίας Σοφίας με την Κωνσταντινούπολη και με τον αυτοκράτορα τονίζεται με έμφαση. Συμπεραίνεται ότι στη ρητορική περιγραφή της Αγίας Σοφίας από τον Ξανθόπουλο πέρα από τους ρητορικούς τόπους προβάλλεται ο ιστορικός συμβολισμός της Αγίας Σοφίας στα χρόνια της αναβίωσης του βυζαντινού κράτους κάτω από τις πιο αντίξοες συνθήκες.

ΑΣΤΕΡΙΟΣ ΣΤΕΦΑΝΟΥ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΑΛΛΗΛΟΥΧΙΑ ΤΩΝ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΩΝ ΦΑΣΕΩΝ ΤΟΥ ΟΧΥΡΟΥ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΛΑΙΟΥ ΑΡΣΑΝΑ ΤΗΣ Ι. Μ. ΑΓ. ΠΑΥΛΟΥ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ

Με την ευκαιρία εκτέλεσης εργασιών στο παλαιό οχυρό συγκρότημα του Αρσανά της Ι. Μ. Αγ. Παύλου, παρουσιάστηκαν στοιχεία που αποσαφηνίζουν σε μεγάλο βαθμό τη χρονική αλληλουχία των κατασκευών από κάποια αρχική φάση μέχρι και την διασωθείσα σε ερειπιώδη κατάσταση μορφή του.

Το συγκρότημα απαρτίζεται από τον Πύργο, εξωτερικών διαστάσεων 8,90 × 9,90 μ. και φαινόμενου ύψους περίπου 18,00 μ. και από μια τειχισμένη επέκταση νοτίως του, διαστάσεων 11,25 × 9,80 μ., που στέγασε βοηθητικές εγκαταστάσεις. Διασώθηκε σε προχωρημένη ερείπωση, κυκλωμένο από σωρούς λίθων, που φέρνει χείμαρρος από τον Άθωνα.

Η σκοπούμενη συντήρηση, επισκευή, αποκατάσταση και επανάχρηση του συγκροτήματος είχε ως προϋπόθεση την απελευθέρωση των οικοδομημάτων από φερτά και καταπεσόντα υλικά. Έτσι αποκαλύφθηκαν κατασκευαστικές λεπτομέρειες των δομικών στοιχείων, που κατέρρευσαν, ιδίως των πατωμάτων.

Οι ανώτεροι όροφοι διαμορφώνονταν με πατώματα ξυλοδοκών μεγάλων διατομών. Οι δύο κατώτατοι όροφοι -πρώτο και δεύτερο επίπεδο από την στάθμη του εδάφους- καλύπτονταν με θολοδομία και διασώζουν ίχνη της στις τέσσερις γωνίες, αλλά και στους περιμετρικούς τοίχους. Πάνω από την θολοδομία διαμορφώθηκαν ξύλινα πατώματα, για να φέρουν τα δάπεδα.

Ο θόλος του δευτέρου επιπέδου στις τέσσερις γωνίες του περίπου τετράγωνου εσωτερικού χώρου (διαστάσεων περίπου 4,90 × 5,60) διασώζει τμήματα και ίχνη σφαιρικών τριγώνων, ενώ στους περιμετρικούς

τοίχους υπάρχουν τα ίχνη -ως περίπου κυκλικής μορφής, αλλά διαφορετικής διαμέτρου καμπύλες- της ορατής κάτω παρειάς του, καθώς και υπόλειμμα δόμησης στο σημείο της έδρασης, που αποκαλύπτει ένα ελάχιστο πάχος της τάξης των 25 εκ.

Ο θόλος του πρώτου επιπέδου διασώζει ανάλογα ίχνη. Αλλά το ίχνος του θόλου στους τοίχους αποκαλύπτει μηδαμινό πάχος δόμησης. Αναζητώντας την ερμηνεία της έλλειψης ίχνους του πάχους του θόλου, προέκυψε ότι το ίχνος του θόλου στο ψηλότερο σημείο του στην εσωτερική παρειά των τοίχων ισοσταθμίζεται με μια περιμετρική εξωτερική στρώση πλακοειδών λίθων, που περιτρέχει οριζόντια την περίμετρο του πύργου ως η εξισωτική στρώση της απαρχής γείσου. Εύλογα μπορούμε να θεωρήσουμε, τότε, ότι ο θόλος εδράζονταν στα σφαιρικά τρίγωνα των γωνιών του στεγαζόμενου χώρου και στο πάχος των περιμετρικών τοιχοποιιών. Ενδέχεται, λοιπόν, το κάτω μέρος του πύργου να αποτελεί προγενέστερό του υπόλειμμα θολοσκεπούς κτιρίου.

Μια τέτοια παραδοχή ορίζει την αφετηρία μιας οικοδομικής εξέλιξης του οχυρού συγκροτήματος του παλιού Αρσανά της Μονής Αγίου Παύλου του Αγίου Όρους, που φαίνεται να έλαβε την τελική της διαμόρφωση ως τον 15ο αι.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΣΤΡΑΤΗ

Η ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ ΤΟΥ ΔΑΒΙΔ ΤΟΥ ΣΕΛΕΝΙΤΣΙΩΤΗ ΣΤΟ ΝΑΟ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΗ ΤΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ ΣΤΗΝ ΚΑΣΤΟΡΙΑ

Η ανακοίνωση επικεντρώνεται στη σωζόμενη ζωγραφική του ναού του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στην περιοχή Απόζαρι της Καστοριάς, έργο του ζωγράφου Δαβίδ με καταγωγή από τη Σελενίτσα ή Σελενίτζα (περιοχή Αυλώνος) της Νότιας Αλβανίας, χρονολογημένη σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή το 1727.

Ο μονόχωρος ναός που φέρει υπερυψωμένο γυναικωνίτη στη δυτική του πλευρά είναι κτισμένος με αργολιθοδομή και εναλλασσόμενες ξυλοδεσιές. Από τον αρχικό ναό διατηρείται η πεντάπλευρη εξωτερικά κόγχη του Ιερού Βήματος. Ανακαινίστηκε το 1701, όπως αναγράφεται στην επιγραφή, και πιθανότατα κτίστηκε στα ερείπια παλαιότερου, βυζαντινού ναού. Το εσωτερικό του διακοσμείται με τοιχογραφίες, εκτός από το βόρειο τοίχο του κυρίως ναού και του γυναικωνίτη. Το εικονογραφικό πρόγραμμα είναι το καθιερωμένο σε ναούς της ίδιας εποχής, ενώ μεγάλη έμφαση δίνεται από το ζωγράφο, προφανώς με υπόδειξη του χορηγού Ράλη Μουσελίμη, στην απεικόνιση αγίων γυναικών, κολασμών των αμαρτωλών άμεσα συνδεμένων με το θέμα της Δευτέρας Παρουσίας, παραβολών του Χριστού και άλλων αλληγορικών σκηνών, όπως ο κρυμμένος θησαυρός, ο τροχός της ζωής σε συνδυασμό με το δένδρο της ζωής, που εμπεριέχουν σαφή διδακτικό χαρακτήρα.

Η ζωγραφική του Δαβίδ κινείται τόσο στο ίδιο πνεύμα, όσο και στο κοινό καλλιτεχνικό ύφος που χαρακτηρίζει τον σύγχρονό του Διονύσιο τον εκ Φουρνά, με ορισμένες φυσικά διαφοροποιήσεις που αποδίδονται στην προσωπικότητά του, και επικεντρώνεται, κατά κύριο λόγο, στη τάση επιστροφής στις αισθητικές αρχές και στα πρότυπα του 14ου αιώνα. Η κίνηση αυτή, που εμφανίζεται στον χώρο του Αγίου Όρους, βρί-

σκει απήχηση κυρίως σε εντοπισμένα μεγάλα, κυρίως αστικά κέντρα της Μακεδονίας, όπως στη Θεσσαλονίκη, στην Καστοριά και στη Μοσχόπολη της σημερινής Αλβανίας και οφείλεται κυρίως στη λογιότητα των ζωγράφων που απευθύνονται σε μορφωμένο κύκλο αστών, κληρικών και μοναχών.

Οι τοιχογραφίες του καστοριανού ναού, όπως και εκείνες του ναού της Νέας Παναγίας στη Θεσσαλονίκη, ανήκουν στα τελευταία έργα του Δαβίδ (1727) και διακρίνονται για τη δυναμική εκφραστικότητα, την καλλιτεχνική δεξιοότητα, τις εικαστικές πρωτοτυπίες, την απεικόνιση σκηνών από τον καθημερινό βίο, την υιοθέτηση καινοφανών και «τολμηρών» προτύπων, τη χρησιμοποίηση δυτικών δανείων κ.α. Στο πλούσιο εικονογραφικό αυτό σύνολο τα γνωρίσματα της τέχνης του Δαβίδ που έχουν αναγνωστεί στα προηγούμενα έργα του, όπως στις τοιχογραφίες στο παρεκκλήσιο της Παναγίας Κουκουζέλισσας στη Μονή Μεγίστης Λαύρας Αγίου Όρους (1715) και στον εξωνάρθηκα της Μονής Δοχειαρίου (δεύτερη δεκαετία του 18ου αιώνα), στη ζωγραφική του ναού του Αγίου Νικολάου στη Μοσχόπολη (1726), αλλά και σε σειρά φορητών εικόνων που του αποδίδονται, εμφανίζονται πιο στέρεα και ώριμα με κυρίαρχες τις μανιεριστικές και ακαδημαϊκές τάσεις. Τα στοιχεία αυτά τον διαφοροποιούν σε σχέση με τα πρώιμα του έργα στο Άγιον Όρος, εφόσον εκεί τα παλαιολόγια πρότυπα κυριαρχούν αμεσότερα στη δημιουργία της αισθητικής αντίληψης του πρωτοεμφανιζόμενου τότε ζωγράφου.

Συμπερασματικά ο ζωγραφικός διάκοσμος του καστοριανού ναού, ώριμο έργο της καλλιτεχνικής δραστηριότητας του Δαβίδ του Σελενιτσιώτη, απηχεί το κυρίαρχο ρεύμα της ζωγραφικής τέχνης του πρώτου μισού του 18ου αιώνα, ενώ παράλληλα εκφράζει και το λόγιο αστικό πνεύμα που κυριαρχεί στην ακμάζουσα και ευημερούσα πόλη της Καστοριάς την εποχή αυτή.

ΘΩΜΑΣ Α. ΣΥΝΟΔΙΝΟΣ

ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΕΣ ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΕΣ ΤΡΑΠΕΖΕΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΜΟΡΓΟ

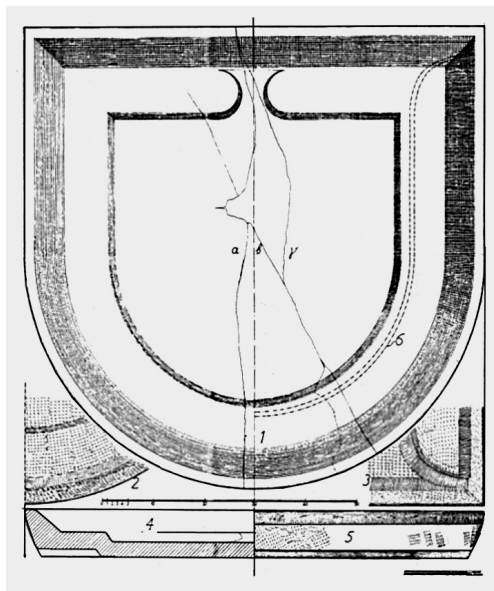
Άφορμή για την ανακοίνωση αυτή αποτέλεσε ο έντοπισμός προ 15 περιόδου ετών, στον ναό της Ἐπισκοπῆς τῆς Χώρας καὶ ἡ εὕρεση συνανηκόντων τεμαχίων, τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 2013, παλαιοχριστιανικῆς λατρευτικῆς τραπέζης, τὰ ὁποῖα ἀφοῦ συντηρήθηκαν καὶ συνενώθησαν, τοποθετήθηκαν ὡς ἐνιαία τράπεζα στό Ἐκκλησιαστικό Μουσείο Ἀμοργοῦ τὸν Ἰούλιο τοῦ 2014.

Ἡ σχετικὴ ἔρευνα ἀπέδειξε ὅτι στό νησί σώζεται ἕνας ἐντυπωσιακὸς ἀριθμὸς ἀντικειμένων τῆς αὐτῆς κατηγορίας. Εἰδικώτερα ἔνδεκα συνολικά, ἀκέραιες ἢ ἀποσπασματικά σωζόμενες λατρευτικὲς τράπεζες, ἐντοπίζονται σὲ ναῖσκους οἰκοδομημένους στά ἐρείπια παλαιοχριστιανικῶν Βασιλικῶν ἢ σὲ ναοὺς τῆς εὐρύτερης περιοχῆς τους. Πολλὲς ἀπ' αὐτὲς χρησιμοποιοῦνται μέχρι σήμερα ὡς Ἅγιες τράπεζες. Οἱ δύο ἐκ τῶν ἀποσπασματικῶν σωζομένων τραπεζῶν εὐρίσκονται σὲ πλησιόχωρες πρὸς τὴν Ἀμοργὸ νησίδες.

Τυπολογικὰ καὶ σύμφωνα μὲ τὴν κατάταξη τῆς Εὐγενίας Χαλκιᾶ οἱ περισσότερες (πέντε) ἀπὸ τὶς τράπεζες τῆς Ἀμοργοῦ ἐντάσσονται στὸν τύπο F-ὀρθογώνιες μὲ περιχέλωμα. Στὸν τύπο C-τράπεζα πεταλόσχημη μὲ λοξότμητο περιχέλωμα, ἀνήκει ἡ τράπεζα τοῦ Μουσείου καθὼς καὶ τράπεζα, πιθανώτατα προερχόμενη ἀπὸ ἀρχαῖο ἀρχιτεκτονικὸ μέλος διαμορφωμένο ἀναλόγως. Στὸν τύπο G-τράπεζες τετράγωνες μὲ ἐγγεγραμμένο δίσκο, μία, μὲ τὴν ἰδιαιτερότητα ὅτι στὴν τράπεζα τῆς Ἀμοργοῦ δὲν διαγράφεται ἀκριβῆς κύκλος. Στὸν τύπο Β-πεταλόμορφη, πολύλοβη λατρευτικὴ τράπεζα, συνανήκοντα θραύσματα μιᾶς τραπέζης. Καὶ στὸν τύπο Ε-κυκλικὴ τράπεζα (πινάκιο), τμήματα τραπεζῶν, τὰ ὁποῖα εὐρίσκονται στὶς πλησιόχωρες νησίδες.

Τὸ μάρμαρο, στὸ ὁποῖο ἔχουν λαξευτεῖ οἱ τράπεζες ποικίλει ἀνάμεσα σὲ τοπικὸ ἀσβεστόλιθο καὶ πυρογενὲς πέτρωμα (σιδερόπετρα) καὶ εἰσηγμένο Προκονησιακὸ καθὼς καὶ ποικιλίες λευκοῦ μαρμάρου. Ἡ ἐπεξεργασία εἶναι γενικῶς ἐπιμελημένη, ἀπουσιάζει ὥστόσο ὁ ἀνάγλυφος διάκοσμος, ὁ ὁποῖος περιορίζεται σὲ δύο ἔνσταυρα μέταλλα ἀπὸ τὴν τράπεζα τύπου G ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο.

Οἱ λατρευτικὲς τράπεζες ἀπὸ τὴν Ἄμοργό τοποθετοῦνται χρονολογικά μεταξὺ τοῦ 5ου καὶ 7ου αἰῶνα μ.χ. καὶ συγκροτοῦν μίαν ἐνότητα εὐρημάτων, ἡ ὁποία μᾶς δίδει σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν τοπογραφία, τὴν οἰκονομία καὶ τὴν κατάστασι ἐν γένει τοῦ νησιοῦ κατὰ τὴν συγκεκριμένη περίοδο. Τόσον ὁ ἀριθμὸς ὅσον καὶ ὁ τύπος εὐρέσεώς τους μᾶς ὑποδεικνύει τὴν ὑπαρξὴ μεγάλου ἀριθμοῦ παλαιοχριστιανικῶν Βασιλικῶν. Ἐπίσης ἡ χρῆσις τῶν εἰσηγμένων ὑλικῶν προϋποθέτουν οἰκονομικὴ ἄνθησι καὶ ἐμπορικὲς ἐπαφές τόσον μὲ τὰ μεγάλα ἐμπορικὰ κέντρα (Κων/πολι) ὅσο καὶ μὲ τὸν ὑπόλοιπο Αἰγαιακὸ χῶρο.

Σχέδιον Καθηγητοῦ Μανώλη Κορρέ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΤΑΝΤΣΗΣ

ΧΟΡΗΓΙΕΣ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΟΚΡΑΤΙΑΣ ΚΑΙ Η ΝΑΟΔΟΜΙΑ ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 11ο ΚΑΙ ΤΟ 12ο ΑΙΩΝΑ

Η χορηγία προς εκκλησιαστικά και μάλιστα μοναστηριακά ιδρύματα, από μέλη της ανώτερης αριστοκρατίας είναι φαινόμενο που διαμόρφωσε σε μεγάλο βαθμό τον εκκλησιαστικό χάρτη της Πόλης. Αλλαγές στο περιεχόμενο και στο ύφος της ιδεολογίας που συνόδευε την πράξη της χορηγίας, γίνονται αντιληπτές μέσα από ελλειπτικές αναφορές στις πηγές αλλά εξίσου και από παρατηρήσεις πάνω στα ίδια τα κτήρια, όπως αυτά σώζονται.

Οι πολιτικές εξελίξεις, συχνά ραγδαίες και καταιγιστικές, με συνεχείς ανατροπές αλλά και περιόδους εξομάλυνσης, αποτυπώνονται στη δραστηριότητα της αυλής και μέσα από τη χορηγία για τη δημιουργία εκκλησιαστικών ιδρυμάτων. Η προσωπική προβολή και οι πολιτικές επιδιώξεις συνυφαίνονται με την προσπάθεια διαμόρφωσης δημόσιας εικόνας, η οποία ενισχύεται θετικά από την προβολή μιας επιθυμητής θεοσέβειας αλλά και την προσφορά προς το λαό μέσα από συνοδευτικά ευαγή ιδρύματα. Από την άλλη, η ίδρυση μοναστηριών είναι συχνά απλά το πρόσχημα για τη δημιουργία ενός πλαισίου πολυτελούς διαβίωσης αλλά και εξασφάλιση σχετικής ανεξαρτησίας κινήσεων, ιδιαίτερα για τις γυναίκες της αυλής.

Τα στοιχεία αυτά διαμορφώνουν ένα πλαίσιο όπου οι λεπτομέρειες που σχετίζονται με τη δραστηριότητα των χορηγών αποτυπώνονται στο σύνολο της πράξης, ιδιαίτερα δε στη διαμόρφωση της αρχιτεκτονικής ταυτότητας του πυρήνα της, που είναι το καθολικό αυτών των ιδρυμάτων.

Η ανακοίνωση εστιάζει στις ιδιαιτερότητες της ναοδομίας που εντοπίζονται κατά τον 11ο και 12ο αιώνα στην Κωνσταντινούπολη. Ο χαρακτήρας της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της εποχής, περιλαμ-

βάνει διαφορετικές και συχνά αποκλίνουσες τάσεις, οι οποίες δεν εντάσσονται με ευκολία στο κυρίαρχο σήμερα μοντέλο ταξινόμησης της Βυζαντινής αρχιτεκτονικής. Οι ναοί που σώζονται, είτε ολικά είτε αποσπασματικά, είτε με μεταγενέστερες επεμβάσεις, αποτελούν την αφορμή για να συζητηθεί το σύνολο των κτηρίων τα οποία εν μέρει είναι γνωστά από ιστορικά κείμενα.

Οι περισσότερες εκκλησίες της εποχής αποφεύγουν το -θεωρητικά- καθιερωμένο πρότυπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού, καθώς προφανώς υπήρχαν περιορισμοί ως προς το μέγεθος αυτού του τύπου. Διαφαίνονται όμως και επιπλέον λόγοι. Οι τάσεις που διαγράφονται ισορροπούν μεταξύ αναφορών στην παράδοση και καινοτομίας, στοιχεία τα οποία εκφράζονται τόσο στο σχήμα των ναών αλλά και στο διάκοσμό τους. Οι παραλληλισμοί με παραδείγματα από το παρελθόν αλλά και οι αναντιστοιχίες ερμηνεύονται μέσα σε ένα πλαίσιο ανταγωνισμού, συνάμα όμως προσπάθειας επίτευξης μιας ιστορικής συνέχειας. Έτσι αναδεικνύεται ένα φαινόμενο μέχρι τώρα παραγνωρισμένο: η πολυμορφία των τάσεων της βυζαντινής ναοδομίας στον 11ο και 12ο αιώνα ως απόρροια του πλουραλισμού στις επιδιώξεις των χορηγών των ιδρυμάτων αυτών. Η μορφή των εκκλησιών δεν είναι παρά μια προσπάθεια να γίνουν ορατές στο χώρο της Πόλης οι δικές τους προθέσεις.

ΕΛΛΗ ΤΖΑΒΕΛΛΑ

ΤΑ ΒΑΣΙΛΙΚΑ ΣΙΚΥΩΝΑΣ ΣΤΟΝ ΥΣΤΕΡΟ ΜΕΣΑΙΩΝΑ: ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΤΗΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ ΓΙΑ ΤΗ ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΓΙΑ ΕΜΠΟΡΙΚΕΣ ΕΠΑΦΕΣ

Το υψίπεδο της Σικυώνας στη βορειοδυτική Κορινθία είναι γνωστό ως 'Βασιλικά' από τον 13ο αιώνα έως σήμερα. Με το όνομα αυτό εμφανίζεται στην Αραγωνική εκδοχή του *Χρονικού του Μορέως*, αλλά και σε πηγές του 14ου και του 15ου αιώνα. Το όνομα πιθανότατα προέκυψε από τα ερείπια της αρχαίας πόλης (Αγορά, θέατρο, λουτρά) που παρέμειναν ορατά καθ' όλη τη διάρκεια του μεσαίωνα.

Οι έως τώρα γνώσεις μας για τον μεσαιωνικό οικισμό περιορίζονται σε αναφορές στο 'κάστρο των Βασιλικών' (Αραγωνική εκδοχή του *Χρονικού του Μορέως*), 'casalis Basilica' (Buchon 1843, φραγκικό έγγραφο του 1338), και 'castello de Basilicata' (Hopf 1873, αρχεία Μάλτας). Μας πληροφορούν για τη φραγκική κατάκτηση του κάστρου και του οικισμού στις αρχές του 13ου αι., την παράδοσή του στο Nicolas Acciaiuoli το 1338, και τη θέση του ως έδρας ενός από τα οκτώ φέουδα της *καστελλανίας* της Κορίνθου (1365). Το 1394, όταν η νύφη του Nicolas Acciaiuoli, Francesca, παρέδωσε τον Ακροκόρινθο στο Θεόδωρο Παλαιολόγο, κράτησε υπό την κατοχή της τα Βασιλικά και τα Μέγαρα. Η πράξη αυτή υποδηλώνει τη σημασία που είχε η θέση για το φραγκικό Πριγκηπάτο. Το 1430 τα Βασιλικά πέρασαν υπό τον έλεγχο του ελληνικού Δεσποτάτου του Μορέως. Η τοποθέτηση του Μιχαήλ Παλαιολόγου ως *κεφαλής* των Βασιλικών υποδεικνύει την ιδιαίτερη σημασία που απέδιδε και το Δεσποτάτο στη θέση.

Πληροφορίες σχετικά με τη μορφή του κάστρου και του οικισμού δεν παραδίδονται από τις ιστορικές πηγές. Οι σωστικές ανασκαφές που πραγματοποίησε η ΔΖ' ΕΠΚΑ έχουν αποδώσει εξαιρετικά φτωχά ευρήματα αυτής της περιόδου.

Η επιφανειακή έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο υψίπεδο της Σικυώνας από το 2004 έως το 2010 από το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας υπό την καθοδήγηση του Δρ Γιάννη Λώλου εντόπισε μία περιοχή που εμφανίζει έντονη δραστηριότητα κατά τον ύστερο μεσαίωνα. Πρόκειται για ένα έξαρμα στο ανατολικό άκρο του υψιπέδου με μικρή επιφάνεια αλλά στρατηγικό ρόλο. Από την περιοχή αυτή συνελέχθηκε κεραμική του 13ου, 14ου και 15ου αι. Σημαντικό τμήμα της κεραμικής αυτής είναι αγγεία εισηγμένα από την Ιταλία που ανήκουν σε γνωστές παραγωγές (RMR, Veneto/Roulette Ware, Archaic Maiolica).

Η κεραμική αυτής της περιόδου προσφέρει μία σημαντική ένδειξη για τη θέση του ύστερου μεσαιωνικού οικισμού. Η ένδειξη αυτή ενισχύεται από την ύπαρξη, στο ίδιο σημείο, πύργου γνωστού ως 'Μπουντρούμι', η τελευταία οικοδομική φάση του οποίου έχει υποστηριχθεί ότι ανήκει στην ίδια περίοδο.

Ταυτόχρονα, η εισαγωγή ιταλικής κεραμικής μαρτυρεί τις εμπορικές επαφές των Βασιλικών στον ύστερο μεσαίωνα. Δείγματα των ίδιων κατηγοριών κεραμικής έχουν βρεθεί σε πολλές θέσεις του ελλαδικού χώρου, και κυρίως σε θέσεις που αποτέλεσαν φραγκικά κάστρα (Ακροκόρινθος, Χλεμούτσι, Αγιονόρι κ.α.).

Η παρούσα ανακοίνωση σκοπεύει στην παρουσίαση αυτού του υλικού, καθώς και στην τοποθέτηση των Βασιλικών στον αρχαιολογικό χάρτη της Πελοποννήσου κατά τον ύστερο μεσαίωνα.

ΜΑΡΙΖΑ ΤΣΙΑΠΑΛΗ

Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΟΥ «ΚΑΣΤΟΡΙΑΝΟΥ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟΥ» ΣΕ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ ΚΑΙ ΚΟΖΑΝΗΣ

Η δραστηριότητα του λεγόμενου «εργαστηρίου της Καστοριάς» αποτέλεσε το σημαντικότερο καλλιτεχνικό φαινόμενο του 15ου αιώνα στη Μακεδονία. Διήρκησε περίπου τριάντα χρόνια (1483-1510) και επηρέασε καλλιτέχνες που εργάστηκαν στα Μετέωρα, στη Δυτική και Κεντρική Μακεδονία και σε χώρες της Βαλκανικής Χερσονήσου που συνορεύουν με την Ελλάδα.

Χαρακτηριστικά γνωρίσματα του εργαστηρίου είναι η ιστόρηση της σκηνής της βασιλικής Δέησης στο βόρειο τοίχο του ναού, η αυλική ενδυμασία για τους στρατιωτικούς αγίους με τους χαρακτηριστικούς πύλους που φορούσαν οι βυζαντινοί αξιωματούχοι του 14ου αιώνα, η τάση προς το ρεαλισμό στην απόδοση των προσώπων και των ενδυμάτων. Όσον αφορά στο τοπίο, τα βουνά απολήγουν σε βραχώδεις κορυφές, ενώ οι πλαγιές αποδίδονται πιο ομαλές με μαλακές καμπύλες γραμμές και αραιή βλάστηση.

Πρόδρομος του «καστοριανού εργαστηρίου» πρέπει να θεωρηθεί η ζωγραφική στον Άγιο Νικόλαο στη Βεύη της Φλώρινας (1460). Σε μνημεία της περιοχής των Γρεβενών και της Κοζάνης, όπως στο Καθολικό της Ιεράς Μονής Κοίμησης Τορνικίου στην Παναγιά Γρεβενών (1481/2), στο ναό των Αγίων Θεοδώρων (1497) και στο ναό των Αγίων Αναργύρων στα Σέρβια (1510), παρατηρούνται εικονογραφικές ομοιότητες με ναούς της Καστοριάς, της Θεσσαλίας και των Βαλκανίων, οι οποίοι θεωρούνται ότι έχουν επηρεαστεί από το «εργαστήριο της Καστοριάς». Σύμφωνα με αυτή την εκτίμηση, ως πρωιμότερο μνημείο που επηρεάστηκε θα πρέπει να θεωρηθεί το Καθολικό της Ιεράς Μονής Κοίμησης Τορνικίου, αφού ιστορήθηκε το 1481/2 και προηγήθηκε του Παλαιού Καθολικού της Μονής Μεταμόρφωσης των Μετεώρων (1483).

Παρόλες τις τεχνοτροπικές αδυναμίες, την αντικλασική τάση και το συντηρητικό χαρακτήρα που αποπνέουν ορισμένα ζωγραφικά σύνολα, η συμβολή του «καστοριανού εργαστηρίου» είναι τεράστια, αφού κατάφερε να επηρεάσει καλλιτέχνες στη Θεσσαλία, τη Μακεδονία, τη Σερβία, τη Βουλγαρία όχι μόνο τον 15ο αιώνα, αλλά και τους επόμενους.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΤΣΙΓΩΝΑΚΗ - ΝΙΚΟΣ ΓΙΓΟΥΡΤΑΚΗΣ

ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΟΧΥΡΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Στην ανακοίνωση παρουσιάζονται νέα δεδομένα που αφορούν τις πρωτοβυζαντινές οχυρώσεις της Κρήτης και τα οποία προέκυψαν κατά την υλοποίηση του ερευνητικού προγράμματος «Ανασυνθέτοντας τη δυναμική των πρωτοβυζαντινών οικισμών της Κρήτης: παλαιά προβλήματα - νέες ερμηνείες μέσω μιας διεπιστημονικής προσέγγισης».*

Μέσω μιας διεπιστημονικής μεθόδου, που συνδυάζει την προσεκτική ανάγνωση των ιστορικών και των αρχαιολογικών μαρτυριών με τη χωρική ανάλυση που προσφέρει η εφαρμογή των νέων τεχνολογιών στην αρχαιολογική έρευνα, το πρόγραμμα αυτό προσπαθεί να φωτίσει τις εξελίξεις των οικισμών της Κρήτης κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο (4ος αι. - πρώιμος 9ος αι.). Στόχος είναι η ανασύνθεση του δικτύου των κρητικών πόλεων και οικισμών, καθώς και η κατανόηση των διαφορετικών τύπων οικισμών και η αλληλοεξάρτησή τους από χαρακτηριστικά της μικρο-γεωγραφίας τους. Ένα βασικό ερώτημα είναι γιατί ορισμένοι οικισμοί επέζησαν της κρίσης του 7ου-8ου αι., ενώ άλλοι εξαφανίστηκαν οριστικά.

Η οχύρωση είναι η πρωταρχική ένδειξη της νέας χωρικής οργάνωσης των κρητικών οικισμών, διασφαλίζοντας την επιβίωσή τους σε περιόδους κρίσης. Ωστόσο, ο ιστοριογραφικός τόπος ότι ο αστικός πληθυσμός είχε εγκαταλείψει τις πόλεις της Κρήτης ήδη από το δεύτερο μισό του 7ου αι. και ότι το νησί έπεσε ανοχύρωτο στους Άραβες ήταν μέχρι πολύ πρόσφατα τόσο ισχυρός, ώστε οι ερευνητές προσπερνούσαν χωρίς να αναγνωρίσουν τα οχυρωματικά έργα της πρωτοβυζαντινής περιόδου. Οι δημοσιεύσεις οχυρωματικών έργων της πρωτοβυζαντινής περιόδου στη Γόρτυνα, στην Κυδωνία, στην Ελεύθερνα και στη Λύττο συνέβαλαν αποφασιστικά στην αλλαγή της επικρατούσας ιστοριογραφικής αντίληψης. Πρωτοβυζαντινές οχυρώσεις αναγνωρίζονται πλέον και στο Ηρά-

κλειο, στη Χερσόνησο και στην Ιεράπετρα. Σ' αυτές μπορούν να προστεθούν οχυρώσεις στην Πολυρρήνια, στο Βαρύπετρο, στη Σούγια, στο Βενί, στα Μάταλα, στον Λέντα, στον Προφήτη Ηλία και στην Οξιά.

Τα συνεχώς αυξανόμενα δεδομένα για τις οχυρώσεις της Κρήτης είναι πολύτιμα σε επίπεδο περιφερειακής έρευνας και κάθε κουνκίδα που προστίθεται στον χάρτη σημαντική. Συγχρόνως αποτελούν το έναυσμα για μια συζήτηση των μεθοδολογικών προβλημάτων που αντιμετωπίζει η έρευνα, όπως αυτό της αναγνώρισης, τεκμηρίωσης και χρονολόγησης των οχυρώσεων, αλλά και ευρύτερων ιστορικών ζητημάτων, όπως ο χαρακτήρας των πόλεων και οικισμών που οχυρώθηκαν, καθώς και η ύπαρξη ή μη κεντρικού σχεδιασμού.

* Το έργο υλοποιείται στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» (ΕΣΠΑ 2007-2013, Δράση «ΑΡΙΣΤΕΙΑ II») και συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) και από εθνικούς πόρους.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΣΙΟΥΡΗΣ

ΑΓΝΩΣΤΗ ΦΟΡΗΤΗ ΕΙΚΟΝΑ ΑΡΧΑΓΓΕΛΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΣΤΗΝ ΚΕΡΚΥΡΑ

Η εικόνα του αρχαγγέλου Μιχαήλ φυλάσσεται στο ναό των αγίων Τριών Μαρτύρων Ιουστίνας, Σεργίου και Βάκχου («Τριμάρτυρος»), που βρίσκεται στο προάστειο της Γαρίτσας στην Κέρκυρα. Η εικόνα, η οποία είναι άγνωστη στη βιβλιογραφία, έχει διαστάσεις $1 \times 0,50$ μ., αποτελείται από τρεις πεπλατυσμένες σανίδες και έχει καταστραφεί στο κατώτερο κυρίως τμήμα της από φωτιά.

Στο κέντρο ο αρχάγγελος Μιχαήλ ίσταται μετωπικός. Φέρει θώρακα ο οποίος είναι διακοσμημένος με χρυσογραφίες φυλλόσχημων σχεδίων, ανθρώπινο προσωπείο στο άνω τμήμα και τρίωνα στο κάτω. Εσωτερικά φορεί χιτώνα και φέρει πορφυρό μανδύα. Με το αριστερό χέρι κρατεί τη λαβή του σπαθιού, που βρίσκεται στη θήκη του και συγκρατείται από πορφυρό τελαμόνα, ενώ με το δεξί ειλητό, στο οποίο αναγράφεται: «ΟΥΚ ΕΤΙ ΦΛΟΓΙΝΗ / ΡΟΜΦΑΙΑ / ΦΥΛΑΤΤΕΙ / ΤΗΝ ΠΥΛΗΝ / ΤΗΣ ΕΔΕΜ».

Η ύπαρξη δύο ακόμη μεταγενέστερων εικόνων με το ίδιο θέμα συμβάλλει στην αποκατάσταση του εικονογραφικού τύπου. Ο Μιχαήλ στηρίζεται στο δεξιό πόδι ενώ έχει ελαφρώς ανασηκωμένο προς τα πίσω το αριστερό, χωρίς να πατά σε κάποιου είδους υποπόδιο.

Η συγκεκριμένη απεικόνιση του αρχαγγέλου, η οποία δεν απαντάται προηγουμένως, φαίνεται να έχει περιορισμένη συνέχεια ενώ μπορεί να ενταχθεί στο ίδιο πλαίσιο με τις ομόθεμες φορητές εικόνες του Μιχαήλ Δαμασκηνού.

Η επιτυχημένη προσπάθεια απόδοσης μιας επιβλητικής μορφής, το ιδιαίτερα προσεγμένο πλάσιμο των γυμνών μελών, οι φωτοσκιάσεις, η ρέουσα πτυχολογία, η αγάπη στην απόδοση διακοσμητικών και μη λε-

πτομερειών μαρτυρούν, μεταξύ άλλων, τόσο την ευχέρεια του ζωγράφου στη βυζαντινή παράδοση όσο και τη γνώση της δυτικής τέχνης.

Τα εικονογραφικά και ιδίως τα τεχνοτροπικά στοιχεία, οδηγούν στη χρονολόγηση της εικόνας στο δεύτερο μισό του 16ου αιώνα και στην απόδοσή της σε ικανό Κρητικό ζωγράφο.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΟΥ

Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΑΚΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ ΩΣ ΔΥΝΑΜΙΚΟΥ ΠΕΔΙΟΥ ΣΥΝΘΕΣΗΣ ΕΛΛΗΝΟΡΩΜΑΪΚΩΝ ΑΣΤΙΚΩΝ ΠΑΡΑΔΟΣΕΩΝ

Η παρούσα εισήγηση αφορά σε ένα πολύ βασικό ερώτημα, γύρω από την Βυζαντινή Κωνσταντινούπολη, το οποίο μέχρι σήμερα δεν έχει τεθεί ξεκάθαρα, ούτε έχει απαντηθεί: Γιατί το μνημειακό κέντρο της Πόλης προσέλαβε την συγκεκριμένη τοπογραφική διαμόρφωση και λειτουργική σύνθεση; Μολονότι το συγκρότημα αυτό αποτελεί εδώ και αιώνες το επίκεντρο της τοπογραφικής έρευνας, τα σημαντικά μνημεία του, κυρίως ο Ιππόδρομος, η Αγία Σοφία και το Παλάτιο, εξακολουθούν να εξετάζονται ως μεμονωμένα οικοδομήματα, χωρίς να ερμηνεύονται οι τοπογραφικοί δεσμοί τους και η σχέση τους με την Ελληνορωμαϊκή αστική παράδοση. Η βασική τοπογραφική σχέση του μνημειακού κέντρου που έχει απασχολήσει τους ερευνητές είναι η γειννίαση Παλατίου και Ιπποδρόμου, με βάση την οποία η Κωνσταντινούπολη έχει συνδεθεί με τις αυτοκρατορικές έδρες της Τετραρχικής περιόδου.

Η διαμόρφωση του μνημειακού κέντρου της Πόλης επανεξετάζεται μέσα από τα νεότερα συμπεράσματα της αρχαιολογικής έρευνας των ανακτορικών συγκροτημάτων της Ελληνιστικής και Ρωμαϊκής περιόδου. Η I. Nielsen έχει επισημάνει την διαμόρφωση, στο εσωτερικό των Ελληνιστικών ανακτόρων και στο άμεσο περιβάλλον τους, μνημείων με δημόσιο χαρακτήρα, όπως χώρων θρησκευτικής λατρείας, οικοδομημάτων δημόσιων θεαμάτων, επιστημονικών ιδρυμάτων και βιβλιοθηκών, γυμνασίων ή παλαιστρών, χώρων δημόσιων συναθροίσεων των πολιτών. Τα οικοδομήματα αυτά διαμόρφωναν δίπλα στα κτίσματα της βασιλικής κατοικίας ένα μεγάλο μνημειακό συγκρότημα, που εξυπηρετούσε τις σημαντικότερες λειτουργίες του δημόσιου βίου της πόλης.

Σύμφωνα με τους H. Lauter και P. Gros, τα βασιλικά ανάκτορα της Αλεξάνδρειας και της Περγάμου αποτέλεσαν τα πρότυπα τόσο για τη διαμόρφωση του μνημειακού πυρήνα του ανακτορικού συγκροτήματος της Ρώμης, στα χρόνια του Αυγούστου, όσο και για την μετέπειτα επέκτασή του στον Παλατίνο λόφο. Η επέκταση αυτή είχε ως αποτέλεσμα το σύμπλεγμα Ιπποδρόμου-Παλατίου να συσχετιστεί τοπογραφικά με το πολιτικό (Forum Romanum) και το θρησκευτικό κέντρο (Καπιτώλιο) της Πόλης και της Αυτοκρατορίας, διαμορφώνοντας ένα τεράστιο μνημειακό σκηνικό επίδειξης της αυτοκρατορικής εξουσίας. Η παράδοση αυτή δεν φαίνεται να συνεχίστηκε από τα ανακτορικά συγκροτήματα της περιόδου της Τετραρχίας, τα οποία συνήθως προστέθηκαν στην περιφέρεια ενεργών πολεοδομικών οργανισμών, χωρίς να συνδεθούν τοπογραφικά με τα μνημειακά κέντρα των πόλεων αυτών, τα οποία παρέμειναν ενεργά.

Η μεταφορά του παραδοσιακού μνημειακού κέντρου του αρχαίου Βυζαντίου από την παραθαλάσσια Αγορά, το Στρατήγιον, στην περιοχή γύρω από το νεόδμητο Ανάκτορο του Κωνσταντίνου σηματοδοτεί τη σύνθεση του νέου πολιτικού και θρησκευτικού κέντρου της Κωνσταντινούπολης με το σύμπλεγμα Παλατίου και Ιπποδρόμου. Η τοπογραφική διαμόρφωση και λειτουργική σύνθεση του αυτοκρατορικού μνημειακού κέντρου της Κωνσταντινούπολης την τοποθετεί τελευταία στη σειρά των μεγάλων βασιλικών πόλεων του Ελληνορωμαϊκού κόσμου, μετά την Αλεξάνδρεια, την Πέργαμο και τη Ρώμη. Ακόμη περισσότερο μία σειρά από μαρτυρίες των πηγών και η σύγκριση τους με την μνημειακή εικόνα του αρχέτυπου Forum Romanum κατά τον 4ο αιώνα, αποκαλύπτουν ότι στο νέο μνημειακό κέντρο της Κωνσταντινούπολης έλαβε χώρα ένα συνειδητό εγχείρημα προσομοίωσης της συμβολικής εικόνας του παραδοσιακού Ρωμαϊκού Forum, επάνω στον άξονα Συγκλήτου, Αυγουσταίου, Βασιλικής μέσω της αναπαραγωγής μνημείων-συμβόλων και της εικονογραφικής γλώσσας του μνημειακού διακόσμου.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΧΡΥΣΟΣ

ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ: Η ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ

Στην αρχή διευκρινίζεται ότι η διεθνής χρήση του όρου «Βυζαντινή Αυτοκρατορία» αναιτίως θεωρείται από πολλούς Έλληνες ως έκφραση διάθεσης των ξένων να υποτιμηθεί η σημασία και η ακτινοβολία της αυτοκρατορίας και προέρχεται από εχθρότητα προς τον Ελληνισμό και την Ορθοδοξία.

Στη συνέχεια περιγράφεται η αλματώδης ανάπτυξη της «του Κωνσταντίνου πόλεως» σε ‘μεγαλόπολη’ και ‘κοσμόπολη’, αλλά και σε ‘κοινοπολιτεία’, όπως μνηθήθηκε από τους ρήτορες και τους ποιητές, ώστε να καταστεί η μεγαλύτερη, πλουσιότερη, ωραιότερη και σημαντικότερη πόλη του κόσμου με απaráμιλλα κοσμικά και εκκλησιαστικά κτήρια και υποδειγματική κοινωνική οργάνωση, που λειτούργησε ως πρότυπο και πηγή έμπνευσης για τους άλλους λαούς. Εξηγείται ωστόσο και η λειτουργία της ως πρωτεύουσας. Ο όρος αυτός συνήθως χρησιμοποιείται για να εκφράσει την κεντρική θέση της Κωνσταντινουπόλεως μέσα στην Αυτοκρατορία, συνδέεται όμως παράλληλα ο θεσμός της πρωτεύουσας με την ύπαρξη και τη λειτουργία της «ρωμαϊκής πολιτείας», που μετά την κατάλυση του περσικού κράτους τον 5^ο αιώνα ήταν κατά παγκόσμια αποκλειστικότητα μοναδική γιατί διέσωξε μόνον αυτή την κλασική έννοια του κράτους [respublica] ως του σώματος των πολιτών.

Περαιτέρω αναλύεται η ταύτιση της τύχης της Πόλης στη συνείδηση των Βυζαντινών με τον χρόνο ως τα έσχατα του κόσμου σε συγχρονία αφενός με τη μακρά εξέλιξη του οράματος των Δυτικών να κατακτήσουν τη βασιλεύουσα, που οδήγησε στην Άλωση του 1204 και αφετέρου με τον εσατολογικών διαστάσεων στόχο των Μωαμεθανών ήδη από τον 5^ο αιώνα να ολοκληρώσουν το έργο της κατάκτησης και της παγκόσμιας κυριαρχίας τους με την Άλωση της Πόλης, που τελικά επετεύχθη το

1453 ως εκπλήρωση Θείου Σχεδίου ώστε να σφραγίσει το ‘τέλος της ιστορίας’ και την άφιξη των εσχάτων.

Με δεδομένη και τη φυσική φθορά και συρρίκνωσή της σε οιονεί «πόλη- κράτος κατά την τελευταία φάση πριν από την πτώση της ισχυρίζομαι ότι δεν θα αποτελούσε υπέρβαση των δεδομένων αν το κράτος που διοίκησε η Πόλη το ονομάζαμε «Αυτοκρατορία της Κωνσταντινουπόλεως».

ASNU-BILBAN YALÇIN

**NEWLY DISCOVERED SCULPTURE FROM ISTANBUL:
THE CONTRIBUTION OF RECENT EXCAVATIONS TO THE STUDY
OF THE DEVELOPMENT OF BYZANTINE SCULPTURE**

Intensive archaeological work began in Istanbul on account of the building of the new metro system; this unearthed new finds dating from the Neolithic period to the present day. Besides this, less known are two important academic excavations in search of new settlements and the recovery of evidence able to change the history of the city itself. One of them is the one of the Byzantine fortress of Hieron/Yoros, where an Ottoman presence erased, for military reasons, previous Byzantine and Roman remains. The other is that in the area of Küçükçekmece, west of old Byzantium, near ancient Rhegion.

Finds include capitals, slabs, frames etc., all dating to the late Roman through to the Byzantine period. In the metro excavations on the other hand Byzantine period sculpture occupies a minor part. This is obviously due to the commercial function of the site, as a place for the passage of the material itself.

Apart from the study of the material, of its decoration and technology, much of which helps us to date it, the main problem is to identify correctly the original context. In the case of the Rhegion material, the overlap of multiple architectures, the use of basic contemporary stratification and wide temporal continuity, bring difficulties to the study of the same material.

This presentation, apart from showing these extensive sculptural collections, proposes to dwell on one of the major problems that have arisen on this subject: the identification of the origins of the architectural context, of that of belonging, within an urban archaeological context. And, of course, enriching our existing knowledge allows the possibility of outlining the development of Constantinopolitan sculpture production.

Ομιλητές 35ου Συμποσίου ΧΑΕ, 2015

Αθανασούλης Δημήτρης
dathanasoulis@gmail.com

Ανδρούδης Πασχάλης
archaio22@gmail.com

Αντωνάρας Αναστάσιος Χ.
andonar@physics.auth.gr

Αρβανιτόπουλος Σταύρος Ι.
rvmanos@hol.gr

Ασλανίδης Κλήμης
kaslanidis@yahoo.com

Βασιλακέρης Ανέστης
vasilakeris@gmail.com

Βασιλάκης Νικόλαος
nikosvasilakis91@gmail.com

Βασιλείου Αναστασία
natasavasiliu@yahoo.gr

Berger Albrecht
albrecht.berger@lmu.de

Βογιατζής Σωτήρης
sotvog@gmail.com

Boleken Zeki
z_boleken@hotmail.com

Γερολυμάτου Μαρία
mgero@eie.gr

Γεωργούλη Ελένη
lneg77@gmail.com

Γιαννίτσαρης Γεώργιος Κων.
ggiannit@yahoo.gr

Γιγουρτάκης Νίκος
ngigourtakis@hotmail.com

Γουλούλης Σταύρος
stavros.gouloulis@gmail.com

Ćirić Jasmina S.
jciric@f.bg.ac.rs

Δεληγιαννάκης Γιώργος
georgios.deligiannakis@gmail.com

Δελλαπόρτα Αικατερίνη
director.bma@culture.gr

Δημητριάδου Ελένη
eleni.a.dimitriadou@gmail.com

Διαμαντή Χαρίκλεια
hdiaman@yahoo.gr

Jevtic Ivana
ijevtic@ku.edu.tr

Καπανδρίτη Αναστασία
info@dilogos.gr

Καραγιάννη Φλώρα
flkaragianni@gmail.com

Καρατζόγλου Γιάννης Α.
iikaratz@otenet.gr

Κατσαφάδος Παναγιώτης Σταμ.
panskats@yahoo.gr

Κατσελάκη Ανδρομάχη

archanes1315@yahoo.gr

Καψούδας Πέτρος

petroskapsoudas@yahoo.gr

Λαμπροπούλου Άννα

alambrop@eie.gr

Μαγκανιώτη Ειρήνη

irinivassios@yahoo.gr

Μαίλης Θανάσης

mailis_th@yahoo.com

Μαμαλούκος Σταύρος

smamaloukos@geam-mnimeio.gr - smamaloukos@upatras.gr

Μανούσου-Ντέλλα Κατερίνα

kamanousou@gmail.com

Μαρίνης Βασίλης

vasileios.marinis@yale.edu

Μαχαίρας Χαράλαμπος

maxairas.xaralampos@gmail.com

McCabe Anne

anne@agathe.gr

Μελβάνι Νίκος

nmelvani@gmail.com

Μεταξά Σουζάνα

susanne.metaxas@yahoo.com

Μπίθα Ιωάννα

ibitha@academyofathens.gr - yannitsa2004@gmail.com

Μπονόβας Νικόλαος Μ.
nikosbonovas@gmail.com

Μπούρας Χαράλαμπος
bourashistory@gmail.com

Μυριανθεύς Διομήδης
dmyri@logosnet.cy.net

Muthesius Anna
amuthesius@yahoo.co.uk

Νίκα Άννα Γ.
Καψάλη 6, Αθήνα 106 74

Ντάφου Ευθυμία
entafou@culture.gr

Πάνου Ειρήνη
eirini.panou@gmail.com

Παπαδοπούλου Βαρβάρα Ν.
vrapadopoulou@culture.gr

Παπασταύρου Έλενα
epapastavrou@yahoo.gr

Πασαλή Αφροδίτη Α.
a.pasali@teilar.gr

Παταπίου Νάσα
npatapiou@moec.gov.cy

Πολυβίου Μιλτιάδης Δ.
polyviou@otenet.gr

Πρωτοψάλτη Αναστασία
anapro68@yahoo.gr

Pulak Cenal

pulak@tamou.edu

Ricci Alessandra

aricci@ku.edu.tr

Σανδραβέλη Γιαννούλα Χαο,

isandraveli@gmail.com

Σέμογλου Αθανάσιος

semoglou@hist.auth.gr

Σταμούλη Αλεξία-Φωτεινή

afstamouli@gmail.com

Στεφάνου Αστέριος

stefaster@yahoo.gr

Στρατή Αγγελική

astrati@culture.gr - strati@otenet.gr

Συνοδινός Θωμάς Λ.

thomas_synodinos@yahoo.gr

Τάντσης Αναστάσιος

tassostan@hist.auth.gr

Terryn Rémi

reterryn@hotmail.fr - remiterryn@gmail.com

Τζαβέλλα Έλλη

ellitzav@gmail.com

Τσιάπαλη Μαρίζα

efagre@culture.gr

Τσιγωνάκη Χριστίνα

tsigonaki@phl.uoc.gr

Τσιουρής Ιωάννης

tsioyris@yahoo.gr

Χατζηλαζάρου Δημήτριος

dimlazarou@yahoo.gr

Χατζηχριστοδούλου Χριστόδουλος

agatha1@cytanet.com.cy

Χρυσός Ευάγγελος

evchrysos@gmail.com

Yalçin Asnu Bilban

asnubilban@hotmail.com

ΕΚΤΥΠΩΣΗ - ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΕΡΠΙΝΙΑ

ΤΗΛ. 210 9210 297